

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1968 • Ч. 3 (87)

Нові поезії

Евгена Маланюка і Миколи Бажана

Молода київська проза: Валерій Шевчук

Лист політичного в'язня
Валентина Мороза
депутатам верховної ради УРСР

До справи засуджених юристів —
З. Семенів та А. Камінський

З приводу 110-річчя з дня народження та 50-річчя з дня смерти Івана Франка у «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 17) видавництва ПРОЛОГ вийшов з друку збірник матеріалів п. н.

І в а н Ф р а н к о

ПРО СОЦІЯЛІЗМ І МАРКСИЗМ

(Рецензії і статті — 1897-1906)

Упорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева.

Книжка має 260 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність»

У «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 18) вид-ва ПРОЛОГ вийшла з друку перша частина монографії:

І в а н М а й с т р е н к о

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

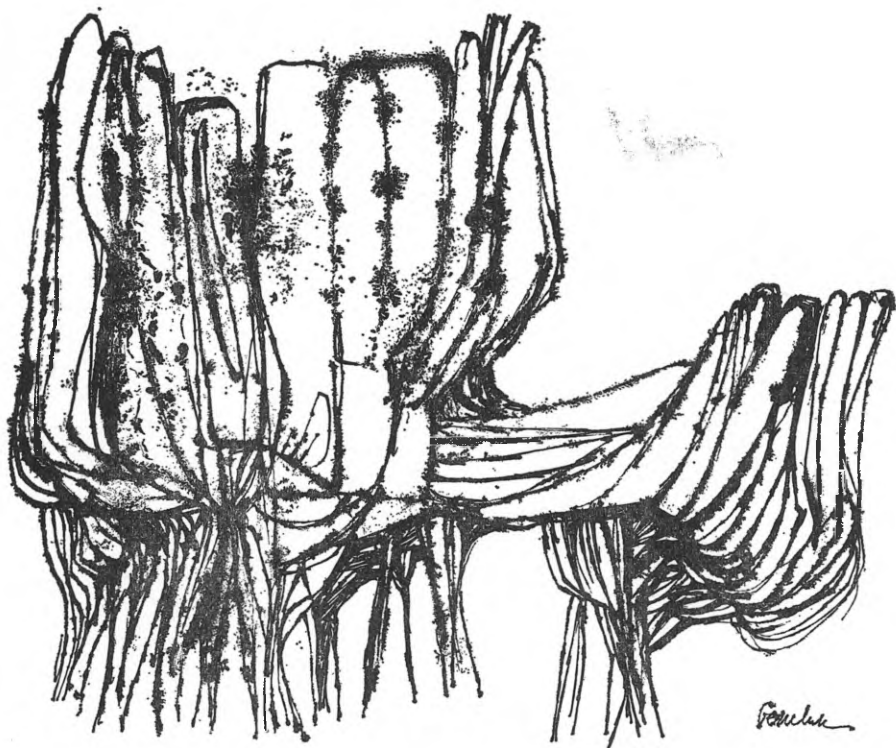
Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

СУЧАСНІСТЬ

СРІДНІЙ

Ярослава Геруляк, Рослинне ч. 138,
рисунок (туш), 22,4 × 26,7.

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1968 № Ч. 3 (87)

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

МІОНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Редакція: Вольфрам Бургардт, Богдан Войчук, Богдан Кравців,
Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Володимир П. Стахів.

У питаннях літератури, мистецтва та науки просимо листуватися на адресу:

Wolfram Burghardt, 212 Tarbart Terrace, London, Ontario, Canada.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.;
8 München 2, Karlsplatz 8/III, (Telefon 59 46 67);
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: „Logos“ GmbH, Buchdruckerei und Verlag, München 19, Bothmerstr. 14

Лютий

Евген Маланюк

ЛЮТИЙ

Лютий місяцю, справді — лютий.
Зачаївся, пантруеш і ждеш:
Хай но нерви завузлить до скрути,
Хай но серце доб'ється до меж,

І тоді ти, як вовк зголоднілий,
Скочиш ззаду на крижі мені,
І кістяк задубілого тіла
Тільки хрусне.

І десь по весні
Знайдуть люди цілком випадково
Те, що скупі лишилося *тут*,
Те, що було оселею Слова,
Сполучало надхнення і труд,
Двиготіло покликанням долі,
Святом плоті співало, пекло
Пеклом пристрасти . . .

Й згинувло в полі
О, без бою, без бою, без болю —
Там, де пусткою дихало зло.

Добре знаю, що Лютий — лютий,
Переконуюсь знов і знов,
Та й ти знаєш: ненатло-люта
В лютім серці моя любов.

* * *

Зо мною ангели не розмовляють більш.
 Дух відлітає, тяжеліє тіло
 І тягне до землі. —

Й земля рождає вірш,
 Що ледве рушиться, змагаючись безкрило,
 Що ледве дихає, що ледве промовля...

О, ваготó знекриленої плоті!

Осіння ось чорнішає земля
 В останній, жалібній, прощальній позолоті.

1. XI. 1960

(Шпиталь, після 28. X. 1960)

* * *

Ти від життя втікав, як тать,
 Підвладний несказаним узам.
 ... Не видумать, не пригадать
 Того, що шепотіла Муза
 У ті, вже казкові літа,
 Коли був день весною повен
 І сонцем вічної любови
 Текла в блакиті висота.

26. II. 1964

* * *

Боїмося обидва діткнути
 Вже зів'ялих змучених рук.
 А за вікнами — місяць Лютий,
 Лютий місяць без сліз і мук.

Тільки тиша, порожня тиша,
 Невимовний сум самоти.
 Серце стиснуте ледве дише
 І не знає, чи «Ви», чи «Ти».

30. III. 1966

Чи багато мені ще хитатися у вагонах,
 Чути серця щемінь і стискати горло слізьми,
 Долю міряти гонами у розгонах
 І не бачить твій усміх,
 і не чути твій сміх.

26. VI. 1967

Отак думати в експресі «PARIS»:
 Чи довго ще хитатися в потягах?

На заході смуга тонка горить.
 Смерк спадає. День потах.
 Мобель тим часом змінється у Мозель —
 У Францію переллявсь краєвид.

І як угадати, що ніч несе,
 І яким я узавтра узрію світ.

22. V. 1967

БЕЗСОННЯ

Коло Білого моря
 навіть ночі — білі,
 Коло Чрного —
 чорні навіть дні.

4/5. X. 1967

Від цього утлого сосуду,
 Від цього сховища гріха,
 Від себе —
 не втечеш нікуди.
 Хоч дійсність вбога і крихка,
 Та день твій заздрісним циклопом
 Слідкує кожен крок. Лиш ніч —
 Відвічний водоспад сторіч —
 Затопить світовим потопом.

І все шумітиме невпинно,
 Як чорна ніягара тьми.

Сон не загляне й на хвилину,
 Не завітає ні на мить.

10. IX. 1967

* * *

Фебрічний фебруар. І грипа, і ангіна,
І децю ще. Він Лютим зветься в нас.
Та, все ж, як вибух, десь прорветься днина
І, як шаблюка, сонце вдарить в час.

І золоті літаври будуть бити.
Зі зморщок Марта злізе сірий грим.
Воскресне раптом Березіль забитий,
І мури хмар зруйнує перший грім.

10. X. 1966

* * *

Февраль. Какъ незамѣтно подошелъ онъ!
1913

І несподівано, немов би крадучись,
У сіру, у великопостну днину,
Він вдарив вітром соняшним у спину
І тим зрадливим рухом діл і вись

Започали невідворотну зміну:
Підсніжні води жилами сплелись,
Підважили всю крижану дернину,
І весняна наблизилася близь.

І хмари кораблями попливли —
Немов нізвідки виресли вітрила.
Зима (так біла!) враз поблакитніла
І цогли сосон гулко загули.

Весь континент, воскреслий і ясний,
пливе в космічний океан весни.

28. II. 1966

Останній день

Валерій Шевчук

Братові

«І ще раз бачив я в нього пізніше в житті те, що зарилося навіки мені в пам'яті, бачив таке саме зусилля... до усміху, а опісля — утонення в глибіню! Бачив ще раз...»

О. Кобилянська

Він виїхав зі свого села влітку 1722 року, коли гетьман Скоропадський віддав Богові душу і мав бути похований з надзвичайною пишністю. Самуїл сидів на горбі і дивився на велечезну процесію, яка рухалася долиною. Були винесені клейноди, сонце яскраво висіло серед неба й освітлювало синю форму козаків. Довго тягся нескінченний людський потік, і Самуїл вдивлявся в знайомі обличчя членів гетьманського уряду. Світліли в сьогоднішньому дні блідими плямами і здавалися неприродними, напівживими масками. Все було знайоме: пишнота і штучно печальні обличчя. З ним сталося те, що могло статися з кожним, і Самуїл усміхнувся усмішкою людини, яка вже ніколи не ступить поруч із тими, хто, вишикувавшись у довгу стрічку, йшов за корогвами. Йшли та йшли, безконечно довго, навіть довше, ніж того хотілося, а в труні хиталося жовте, воскове обличчя. І все це стояло між соняшного дня, засліпленого промінням, разом з печальною, однотонною стрічкою. Важко було перечекати процесію, цю глибоку течію людей, що йшла за тим, хто перетворився в жовту мумію і мовчазно хилитався у своїй домовині. Хиталась і труна, хиталася юрба, повільно сунучи білою дорогою, хиталися обличчя людей, з якими той збирався вершити державні справи, і, згадуючи їх, Самуїл усміхнувся трохи сумно і трохи вибачливо.

Впустив підборіддя на груди і напружив погляд. Юрба все ще коливалася меланхолійним ритмом, а в ній пливли всі, хто нещодавно звалися його друзями. Порвати з ними було дуже важко, проте сталося так, що він опинився в холодній ізоляції і майже не жалував за тим...

Самуїл струснув думки і скочив на коня. Кінь напружився, як завжди, коли відчував на собі господаря. Вершник

озирнувся, ще раз вбираючи в око видовище: юрба пливла білою дорогою, самотня й глибока. Натис на остроги і повернув коня в той бік, звідки почався той однотонний хід за труною. Всміхнувся куточком рота і вдарив коня. Тварина здивовано й ображено повернула морду, і він побачив велике, помережане дрібною сітківкою око. Самуїл погладив гриву, і кінь вирвався з полону білих хаток, покритих соломою. Стрімко блисла баня церкви, а в повітрі розколовся мідний, круглий звук. Дзвонили за упокій, дзвонили довго і вперто. Кінь перетворився в стрімку летючу стрілу, всі зморшки вершника налилися густою втомою, він закусив губу і підставив обличчя подувові. Злетіла чорна кудлата ворона, злетіла сойка, змахнувши барвистим пір'ям. Стрекотіли крила вітряка, а там, далеко позаду, пливла безкрая жалобна процесія, за нею йшли люди, з якими він жив все своє свідоме життя, люди, які вміли виключно впевнено носити перед собою животи і видаватися впевнено солідними.

Самуїл припнув коня біля великої хати і швидко ввійшов у хоромини. Тут пахло свічками і старим папером, прохолодними кутками і тишею.

— Це безповоротно, — прошепотів він, розчиняючи скриню, яку колись вивіз з гетьманської канцелярії. На нього війнуло тліном древніх зшитків, помережаних старим письмом, а висячі печатки глухо побрязкували жовтуватим металом.

Сів за стіл, і перед ним захиталася, заплелася і потекла юрба. Безконечна юрба, що текла за труною воскового чоловічка. Восковий чоловік вже ніколи не подивиться на цей світ, восковий чоловік не скаже свого вагомого слова, восковий чоловік уже перестав існувати.

— Це безповоротно, — сказав Самуїл, кладучи на стіл великі бронзуваті кулаки.

* * *

Він попросив доповіді про себе в маєтку князя Капшицького. Ходив по вітальні, відчуваючи, як довгі смуги пливуть за плечима, загинаючи окраї. Далі стояли колони, смуги находили на колони, і ті змінювалися, мов заломлені у воді. В палаці було вогко, крізь невеликі вікна цідилося примарне світло, біля голови стояло не менш вогке коло, що обіруч обхоплювало лоба, стискаючи півкулі мозку іржавим вірвантом. Вгорі висло аркове склепіння, і Самуїл цілковито відчув, що з сьогоднішнього дня фіксується злам. Бо ще коли в'їжджав у село, його оточила з усіх боків темрява, а хати, люди, собаки і дерева закрутилися з жахкою швидкістю.

Княгиня прийняла його відразу.

— Ах, пане Самуїле, — запшикала вона. — Князь поїхав на лови, я така рада, що ви завітали розважити самотню жінку. Може, пройдете зі мною до костюлу?

— Я схизмат, княгине, — усміхнувся Самуїл.

— Це ще можна поправити...

— Я прийшов з єдиною метою, — сказав Самуїл.

Княгиня дивилася на нього з доброю усмішкою. Самуїлу блиснуло в голову вогнем, і він змушений був спертися. В глибині свідомості стояло зовсім інше обличчя, теперішня поважна княгиня колись була такою ж простою, як і він, тобто ще не шукано задоволення самолюбства: йому — державної кар'єри, їй — доброго замужу.

— Помер гетьман, — сказав Самуїл.

— Це щось важить для вашого поступування?

Змовчав. Навколо стояло пишне урядження, завезене з Польщі, але зараз воно теж утратило свої форми.

— Я виходжу з гри, Анно, — понуро сказав він. — Коли тебе не обтяжить, — (ах, для чого тут польська мова і це фільтифікетне «ви»), — я б лишив у тебе свої речі. Властиво, скриню з паперами.

Довго мовчала. На прекрасному ще й досі обличчі (під важкою копицею волосся, наче два голубі озера, жили блакитні очі, трохи завеликі, як для людини, нижче — прямо риска носа і дві округлини вуст) лягла тінь.

— Ти хочеш покинути мене?

— Я ніколи не був твій, — Самуїл важко підвів голову. — А ти моя...

— Але, — розвела руками, — інколи сама присутність...

— Що?

— Сама присутність заступає ту насолоду, яка швидко обридає... А що значить вийти з гри?

— Позбутися тієї присутності, яка виключає насолоду, — відказав він.

* * *

Вийшов від княгині, бувши не вельми гречним. Цей роман тягнувся задовго, без видимих зміщень: бути другом сім'ї було тоскою, а не бути ним — неможливо. Проте нині треба вирішити й це, бо відсьогодні його покинула звична стриманість. Скочив на коня і помчав курною вулицею, розганяючи курей і дітлахів. На нього валився світ: величезні колеса з гладкими, як гадюче тіло, бруштинами летіли на голову. Треба було відхилитись: в мозкові тріскались волокна. День точився до заходу, бо край неба раптом зажеврїла чистенька смужка рожевого. Побачив ту смужку і нараз захотів зупинитися. Зупинитися, раз назавжди переллявшись у ту смужку. Вгорі крутилися круглі зміяки, ще мить — і вони розчавлять його, ще мить — і все залишиться серед вулиці купою чотирикутників, що розповзуються усібіч...

Наборзі зібрав слуг. Старий джура здивовано дивився на пана: він звик до швидких змін настрою Самуїла, але сьогодні було все по-особливому. Важкі набрезки висіли під очима, а в повітрі пахло тривогою. Приходив вечір, сонце обіляло червоним шибки великого одноповерхового дому з дощатим ганком, і від річки пострілювали яскренні жмури.

Самуїл сів на нижню сходинку ганку і торкнувся пучками обличчя:

— Я зібрав вас, аби оповістити мою останню волю... Джура ще ширше округлив очі.

— Цей дім передаю Семену і його дітям...

— Що сталося? — джура підійшов ближче. — Маю за обов'язок супроводити пана.

— Обов'язків віднині нема, — натужно всміхнувся Самуїл. — Віднині і присно.

— Маю за обов'язок, — твердіше сказав джура, — відмовитись від слів пана і супроводити його.

— Цей дім передаю Семену, — повторив Самуїл. — Останні мають волю чинити що завгодно...

Навколо нього купчилися знайомі віддавен обличчя. Збентежено мовчали, безсилі втямити щось у Самуїлових словах. Стояли і переминалися з ноги на ногу. А там, у глибині вечора, догоряли осінні фарби — вечори завжди нагадують осінь чи своїм передостаннім сутінком, чи своєю запоною пригаслого настрою. Від села били в повітря звичні звуки: рев худоби, що поверталась із пасовиськ, крик качок, вигуки парубків і поклик матерів. Вишневі сади запнулись прозорим димом смерку, і в тому смерку, між білих хат, Самуїл знову побачив колеса, які швидко котилися в його бік.

— Все, — сказав він і швидко увійшов у будинок.

Джура мовчки поволікся вслід.

— Щось сталося? — він зупинився перед ним, могутній і вірний. Затуляв виям дверей, ледве не торкаючи лобом одвірка. Синя козацька одіж, могутні вуса, запорозький оселедець — Самуїл з болем відчув, що не зможе пояснити йому свого рішення. «Що? Чи не байдуже?» Хотілося розмови, але не з Семеном — той звів би все на простодушний шлях, нерушну залізну логіку нехитрости, йому, в кого голова пухла від приплину думок, що перемелювали найскладніші словесні конструкції, буде нічим протиставити свою правоту чи виправдатись. «Я не можу тобі розповісти, — думав Самуїл, — навіть притчу про заморського царя. Це дуже повчальна, але незрозуміла притча. Жив, — собі цар. Як усі царі царював, і йому стелилась до ніг ціла країна. Але одного разу, — все таки треба зрозуміти цей *єдиний* раз, — йому звернулася в голові клепка. Поцілував дітей і жінку, коли ті спали, напнув жовтий одяг і рушив по дорогах своєї країни. Просив милостину і жив на ту милостину. Для чого? Йому потрібна була воля на розмисли і думки, що лишень начеркуються в

голови. За суетністю повсякденного вони не встигали визріти і гинули без вороття».

— Ми довго були разом, — повільно підив Самуїл, — але мене починає торсати диявол. Ти розумієш, — («Просту логіку, — думає він, — може розчавити лише містика. Проста в своїй нереальності, але глибока і поважна»), — ти розумієш, — казав він, — щовечора я мучусь і чекаю його задушливих лап, що тиснуть мені на горлянку.

Джура безтямно викруглив очі і наніс на груди широкого хреста.

— Треба молитись, пане, — прогудів він, — Молитва, одна молитва рятує від насланости.

— Я думав про це, — так само вивагом сказав Самуїл, — саме тому я йду... в монастир...

* * *

За хмарами виростали хмари, за хмарами летіли птиці, били крилами, і хмари ставали птицями. Хмари летіли, махали крильми, за ними знову товклися хмари, і сірі птиці виростали зі хмар; біля крайнеба маяло тисяча крил, заслонюючи небо і хмари, натомість з'являлися нові хмари, і з них висипались нові птиці. Летіло небо, бо хмари ставали небом, два велетенські крила, що застеляли світ: одне — біля неба, друге — біля землі, крила птиць зросталися і були не то крила, не то губи: одна губа — біля неба, друга — біля землі, — темрява ширила волові очі і кришилась між листя вишневого саду, надходила ніч, і то була справдешня ніч.

* * *

Княгиня прислала записку:

«Я воліла б Вас бачити сьогодні ввечері у невідхильній справі. Княгиня Анна».

Записка була польською мовою, і це роздратовало Самуїла. Був випадок пізньої польонізації, втім Анну те обходило: польська, українська чи вчене язичіє українське, яке вживав і він, особливо, коли треба було високого штилу.

Вона очікувала його в саду на проходді. Була одягнена в старий (sic!) український стрій, очевидно часу дівочтва, трохи старомодний і запишний для зелені саду.

— Ми не скінчили розмови, — рівно почала вона, ведучи його до урвиська, звідкіля розпахався краєвид села. — Того разу ви були надміру схвильовані, і я не могла почувати вас до своїх питань.

— Анно, — майже страждницьки сказав він. — Мені важко все це вам пояснити...

Вони знову перейшли на «ви».

— Отже, що сталося?

«Це питання в усіх на гадці», — подумав він, відчуваючи, як біля лоба збираються важкуваті чотирикутники. Голова, ділилася на ці чотирикутники, бо відсьогодні не було для нього спокою, особливо після того, як рішення стало остаточно. В саду було дуже тихо, вечір золотив вікна далекого села, і ті улискували до сонця, наче металеві калюжі. Глибоко вдалині закручувала виверти річка, а там далі тягнувся простір, який вабив його душу, вабив тяжко й несхильно. Там уже не було коліс, що котилися на свідомість, не було навіть розплесканої чорної фарби з жмарами і птицями, голубий простір стелився перед очі, і Самуїл відчув, що нескінченний платонічний роман з Анною закінчився, скінчилася його кар'єра в Генеральній військовій канцелярії, скінчилася навіть багаторічне копірвання в паперах і виписування звідтіль дат, подій, прізвищ, — все це теж було нереальне, хоча й існувало насправжки. Втрачав видимі межі живого й неживого, часом це змішувалося ще більше, і Самуїл вже не міг відрізнити явне від вигаданого. Може, і тут покластися на диявола?

— Є одна притча, — сказав він, — це дуже стара і печальна притча. Жив собі цар...

Вона слухала уважно, навіть не повертаючи в його бік голови. Пишна корона волосся важко лежала над невеликим лобом, а в очах стояв захід, глибокий захід сьогоднішнього сонця, в якому було так багато голубих і золотих яскринок.

— Вважаєте, що самі той цар? — спитала княгиня по закінченні розповіді. «Вона розуміє все дуже прямолінійно, — подумав він, — але якого біса? Байдуже: розуміє, не розуміє. Байдуже...»

— Я передивився майже все, що можна переглянути з історії України, — сказав він. — Що я там побачив? Кров, нещастя, бійки, гризоти. Ми ладні вбити одне одного, ніж спільно захиститися від зовнішнього ворога... Я знаю всі секрети великої політики двору, — він зціпив зуби, — цей двір лише цяцька, бо кожен його крок мусить узгоджуватись з царем. Окрім того, я цікавився історією мудрости людини. Вона не така вже й багата, як для людини. Все обертається в певних спіралях чи колах, швидше... колах: етика, норми її, застигли форми пізнання, взяті в шори найнезрозуміліших слів. Мені здається, — він ще сильніше стиснув зморшками шкіру лоба, — що мудреці нашого світу після якогось моменту втрачають зв'язок з реальним світом і починають владарювати у сферах домыслів. Окрім того, так робили всі інші. Йде постійне вираховування і жонглювання, розвиток неіснуючих категорій і понять, розвиток схеми для тієї ж схеми. Схема від схеми через схему — людина завжди думала одне, а робила інше. Вона не могла не робити так. Одна річ мати життя, інша — його виправдовувати. Перше не залежить від нас, друге — цілком. Ось у чому головна брехня людей. Все завершується несподівано, і світ розвивається не так, як мусить сам, і не так, як вимагають люди. Світ іде на третій

шлях. Який — невідомо, лише значно пізніше людина хапасться і відслонює для себе істину, що вона нічого не знає про світ. Нічого. І починає знову відкривати, спотикаючись раз-по-раз на інерцію інших людей. Це зветься філософією, вічністю і брехнею...

— Мені болить голова! — удавано весело гукнула княгиня. Вона й насправді страдно зібгала лоба в одну набрезку, а брови злетіли майже до корони волосся. — Ви звертаєте на іншу тему, зовсім... як ті ваші філософи.

Хотілося засміятись. «Диявол — ось пояснення, — гірко подумав він. — Диявол — верховний символ всього, що не вкладається в русло звичайного».

— Це і становить головну причину мого від'їзду, — сказав він.

— Про від'їзд ви мені ще нічого не говорили.

— З якогось часу, — вів далі Самуїл, — все це стало реальне. Князь дав мені притулок, я передаю йому своє шанування. Але то не значило, що я мав польонізуватися і кидати духом цю землю.

— Князь обіцяв вам можливість поїхати до Європи, побачити кращі університети, вести розмови з тими ж філософами, про яких ви мали сміливість так негречно відгукнутись...

— З якогось часу, — повторив Самуїл, — мене не захоплює навіть це. Врешті, кожне тлумачення світу знаходить одну схему — те, що вище за нас. Мусимо трудитися, офірувати, мусимо бути добрими, і кожен пройда може робити з нами все, що йому забagnetься.

— Треба вірити Богові і сподіватись на його милість, — сухо сказала княгиня.

«Диявол, — подумав він, — диявол може мене визволити від цієї дурної балачки і необхідності класти на офіру виправдання».

— Куди ж маєте їхати? — княгиня дивилася на нього поглядом повним, співчуття, а мо', чогось більшого. Ще й досі любить його, а він ще й досі любить її. Але що він міг дати їй, окрім цих коліс чи розкиданих чотирикутників?

— Анно, — таки зважився на гру. — Це лише вам, лише вам... До мене приходять ночами... диявол...

Не донесла руки, аби поправити волосся. Розкішні очі виповнилися жахом, а пучка мимохідь наклала на груди хреста.

— Він змучує мою душу, тягне жили, а я не можу випручатись. Він приводить часом і ваш образ, Анно!

Її уста переповнив погук, і княгиня мало не зрадилася криком. Знову майнула пучка, і хрест затремтів у повітрі.

— Іду в монастир, Анно, — майже нутром вичавив він.

— Чого ж ви мовчали раніше, нещасний!

— Моя душа перед вами, — сказав він.

З глибини простору вже щосили котилася колісниця. Зрештою, це були уламки колісниці. З високої гори, — гора

як небо, гора як захід сонця і як осінь, — мчало четверо коліс...

— Хай береже вас Господь, — сказала вона.

Не відповів. Повільно почала папав згори, де в густих сутінках купалося село. Повільно наповзав вечір, а в його глибині зміїлися, мов білі гадюки, стежки і дороги. Плуталися, мов безконечні щупальця і ноги, що їх закинуло село в просторінь. На одній зі стежок ішов він. Щупальце звивалося під ногами, і він до болю в мозку відчував живе тіло, що штовхало його в серцевину, виповнену чотирикутниками хаток. В кожній з них жили такі ж люди, як і він, намагаючись витримати постійне балансування життя.

* * *

Лежав на ліжкові, відчуваючи, як спухає морок, драглистий і нетривкий; в темносиній масі, переповненій чотирикутниками, йому видалося раптом, що все замислене — така ж фата моргана, як і дійсність, залишена позаду: відставка зі служби, далі — самотнє життя. Тут нічого особливого не сталося: його старшина, генеральний писар, не зійшовся з гетьманом і вимушений був вийти із гри. Разом з великими, що вибувають, вибувають і менші, а з меншими — й зовсім малі, — це також зветься круговертю. Він належав до менших. Спершу мав глибоку образу — вир засмоктує, вир не відпускає, коли втрапив між швидкі лопаті, вир топить, а чи мусиш стати сам виром, аби топити інших. Насамоті, поруч гігантської бібліотеки князя (притулок — справа рук Анни, — давня симпатія, якщо не сказати більше), віч-на-віч зі старими манускриптами, свого часу таємно вивезеними (для чого?) генеральним писарем і переданими на схрон йому, Самуїлу, починали відслонюватись нові межі. Був виплеснутий виром на скелі людської мудрости і сильно потовк на тих скелях боки. Повз, наче змій-полоз, тягнути перебитий хребет, а коли гетьман заколивався в труні, відчув, що повороту все 'дно нема.

Темрява колотилася докруг нього, чотирикутники терлися сухими гранями, і від того осипався на нього пісок ночі, невидимий і неосяжний, проте пісок. Обличчя заливалося тим піском, по кутках хиталося холодцювате видиво, і він раптом сів, пильно вдивляючись перед себе. З глибини повільно виринало шолудяве, покрите пластівцями луски тіло, два глибочезні колодязі засвітилися, наче очі, і Самуїл ледве втримався, щоб не згукнути. Тіло стисла судома, а в роті ворочався сухий язик. «Ти хто?» — спитав він. «Той, кого ти кликав», — відповіла проява. «Я нікого не кликав». «Ти кликав, — відповіла проява. — Я диявол, який прийшов за тобою». — «Навіщо?» «Щоб забрати тебе в царство реальних понять», — відповіла проява. «Яких?» — «Все на світі має свій порядок і свій закон. Світ ділиться на два табори: вороги і ті, хто вважає інших за своїх ворогів. Всі інші, що виходять з того кола, належать нам». — «Кому вам?» — «Дияволу. Третього

шляху в світі нема. Треба вибирати щось із двох». «Я не хочу вибирати, — прошепотів Самуїл, — я хочу позбутися метушні і всього, що складає цю метушню. Я хочу віднайти шлях, який виключає приналежності. Маю бути просто людиною.

Проява сміялася. Хитала вкритим лускою тілом, і два колодязі переливали один з одного воду. Вода пляскотіла, міняючись зеленими вигравами. Грали синє й чорне, голубе і сіре, грали небо і вода. Сталеві виблиски котилися в ніч і розплескувались об стіни.

— Що ж буде далі? — спитала проява. — Після того, як ти покинеш все і всіх, що ж буде далі?

— Я знайду хутір, вірніше, оселюся десь далеко від світу. Буду сіяти хліб, добувати все із землі. Хочу простого, не обвантаженого здобутками інших людей життя.

Проява сміялася. Хитала вкритим лускою тілом, освітлювала стіни, а по них згори донизу і знизу догори повзли ситі, карячкуваті павуки. Мали чотирикутні тулуби і довгі, наче стежки, що обплутують села, щупальці. Чотирикутники світилися білим фосфором, і в тому осяянні луска прояви вигравала лябрадоритними зблисками.

— І ти вважаєш це за можливе? Алеж я і там знайду тебе. Коли ж ні, то тебе знайдуть люди. Вороги і ті, що мають їх за ворогів. Примусять вибирати щось одне. Щось одне з двох протилежностей.

— Треба знайти таке місце, — проказав Самуїл, — де б не було жодного сенсу блукати і тобі, й усім тим, кого ти хочеш на мене наслати.

Проява сміялася. Хитала бридким, вкритим лускою тілом і біла в підлогу лискучим хвостом. В місцях шльопаків горіло дерево, вогники стрибали по підлозі, наче роздягнуті дівчатка-танцюристки, вимахували хустинами, і хустини спалахували білими саванами. Вода вигиналася смарагдовою хвилею на вогонь, але не гасила його, лише додавала жаги.

— Вихід є, — проява зробилася зовсім спокійна, хоч сміх ще й досі клекотів у її грудях. — Вихід є, хороший вихід, золотий вихід. Він зветься дуже просто й зрозуміло. Він зветься *смерть*.

* * *

Виїхав на світанні, перекинувши через круп лантух з харчами. Всі ще спали, спало навіть село — воно прокинеться за півгодини; спав палац на горі — в передранковий час плив угору, наче їжакувата потвора. Спали слуги і вірний джура. Світлий серпанок висів над землею, торкав річку і листя. Хати купалися в легкому туманці, поблискуючи соломою дахів, наче гриби у велетенському лісі. Тільки за дерева були скісні промені сонця, що полилися раптом з розірваного небокраю і застигли золотими стовбурами. Світанок гойдав чисті хвилі, в яких губилися і хати, і дорога, і навіть палац з його мурами

та баштами. Сади по груди в молоці несли у ранок літню благодать — між зеленого, викупаного в білій фарбі листя розпухали тугі жовтки яблук та груш. По дорогах вже валялися кавуни — їм несила було волочити роздуте тіло, і вони впокоїлись між кривулястого гудиння. Самуїл відчував повільність і урочистість хвилини, її святкову нерушність, і біль проколов його душу. *Колись прийде час, прийде невідворотний час — і вся ця благодать, Божий рай відійдуть у чорну прірву, де немає нічого, навіть відчуття цього нічого.* Пливли хвилі вранішнього туманцю, молочні хвилі, що застидали йому очі. Кінь повільно ступав у заропшену пилюку, хитався цілий світ, де він поклав на карб вічності не один рік життя. Мусів бути безжальний — топив ті роки в сивому молоці і тягнувся туди, куди повільно, але впевнено віз його вірний товариш кінь.

* * *

Колеса з'явилися наприкінці шляху. Сірі птиці шолопали сірими крилами, і він раптом здивувався, вдивляючись у них. Сірі крила несли колеса, на цей раз не з гладкими бруштинами — колеса стали шорсткого малюнку, що нагадував і вчорашню ніч, і прояву в ній. Колеса торкалися поля і підстрибували, зносячись на широких полотнах крил. За цією плетеницею висіла друга, ще мить — і все крайнебо заслалося колесами. Самуїл до краю розплющив очі і здавив долонями скроні. Кричав беззвучним гуком, широко розводячи щелепи і виставляючи угору спотворене стражданням лице, — колеса гуркотіли по шляху, минаючи його і швидко зникаючи за густою завісою куряви. Повільно зійшов з коня і впав обличчям у траву. Над головою погойдувались розкішні торочки тирси, і це помалу втишувало його набубнявілу голову. «Боже милій, — думав Самуїл, — пощо людині дано мозок?»

* * *

— Я прочитав усе, що спромігся прочитати, — казав він, ідучи поруч високого, одягненого в чорне ченця. — Розумієш, друже, мені не стало від цього ні на йоту краще. Темрява ховає в собі більше — вона обмежує, і це всупереч їй приносить прояснення. Прояснення може бути лише в обмеженні. Чим ширші твої знання, чим більше знайомишся зі світом і людьми, тим більше маєш сумнівів. Вони, як упирі, присмоктуються до серця і випивають кров. Так, диви, я стану ворогом освіти. Але хто пізнав це зело, того ніколи не лишить прокляття пронизливого розуміння навіть тих умовностей, що вже правлять за істину. Що ти мені можеш порадити?

— А що ти вирішив? — ченець мав довгобразе бліде обличчя і розумні очі. Вони вчилися разом у Київській академії, разом спали і разом починали замислюватись.

— Вирішив втекти від світу. Це не новий вихід, але нічого ліпшого не спадає на думку. Списав тисячі листків паперу, вишукуючи істину в історії. Україна мала часи бурхливіші за теперішні. Але все завершувалося кров'ю та розрухою. Кращих синів оголошували зрадниками, а зрадників — синами.

— Ну і що?

— Все втрачає сенс...

Чернець повернув до Самуїла сердите обличчя.

— Все втрачає сенс, — перекривив він. — А хто шукає тиме того сенсу, коли «кращі сини» тікають світ-заочі?

— Лобом стінок не проб'єш. Мій мозок на межі катастрофи.

Дивився, як вимахує ченець руками, мружить очі, роздимає ніздрі, і глибока втома заливала груди. Це була остання візита — далі стелилась безлюдна дорога в безлюдний степ. Далі не було ні ворогів, ні друзів. Втім вороги знайдуться скрізь, проява мала рацію: скрізь доводиться оборонятися. А оборонятимешся — шукатимеш спільників. Ця каруселя вічна, як світ. Знову в коло обертів, де спіральні лінії викручують карколомні виверти. Ще мить — і з'явиться виправдання, жажливо схоже на виправдання ворогів. Навіщо ж ми вороги? Можна ж об'єднатись! Людська природа неперехідна. Вороги мусять бути, хоч вони й наші антиподи. Вороги — це пояснення сотень підлостей, підступності і людожерности, які дозволяєш собі... Міцний обрус обхопив його лоб, струснув мозок — хотілося лягти на землю, втиснутись у неї і так закам'яніти з вічно розплющеними очима, з живим поглядом, котрий лише бачить. Бачить і дає змогу фіксувати своє «живий».

— Треба об'єднуватись, знайти до того шляхи, наближуватися до народу, — казав ченець, — нести в народ знання і освіту, підіймати його і вести за собою...

— Ми, українці, — Самуїл коротко позирнув на товариша, — ніколи не станемо патріотами себе самих. А якщо станемо, нас знищать. Будемо великими захисниками чужого. Де зійдеться нас двоє — там три різні думки. Ми більше ненавидим себе, ніж сусідів. Ось чому кращі з нас не дозволяють собі розкоші лягати себе самих. А це ще більше псує...

Ченець реготав. Брався за боки й реготав. В нього розрослося обличчя, розширювалися очі і вже були, як два колодязі. Два колодязі світлого фосфору, чорний одяг укрився лускою, і Самуїл знову побачив перед собою прояву.

— Це ти? — з жахом гукнув він. — Хто тебе кликав, примаро?

Примара реготала. Розхиленою пащекою, витрушуючи з себе кострубаті камінці, що дзвінко котилися і дзьобали воду.

Повільно їхав порожньою дорогою, кінь спроквола вочив ноги, наче відчуваючи настрої господаря, а вершник зосереджено вдивлявся в залитий сонцем день. Був розкішний і гарячий, лив розтоплене золото променів і налив у тому сонці бур'яни. Запаморочливо пахла кашка впереміж з чебрецем, вповздовж дороги хитались білі голівки ромашок, пугівець повз білим змієм, і курява волочилася за конячими слідами, наче густо-сірий кисіль. Навколо похапливо буяний полин, гарячий віддих його млоїв груди, порохнеча заставляла за ним шлях, а попереду так само тягся гостинець, так само владарювало сонце, і день, розхиливши щедрі груди, приймав на себе сьоме небо. Від тої любові і пишноти зав'язували кубельця зернят трави, зав'язували насіння бур'яни і квіти. А десь — і сади, і поля, а то й люди, приваблені і цим сонцем, і гострим пахом всепотужного запліднення. Згідно текло повітря, обвіюючи лице, млів завмерлий простір. Здавалося, вивищений дух брав на крила сьогднішно міч, доносив до обличчя й огортав нею світ. А світ відповідав: жив у розплеснутих на небо запахах і барвах, а найперше — в сонці, бо сонце сьогдні ставало верховним владикою. Вивищений дух Самуїлового ества вклонявся йому, бо завжди після соняшних день йому хотілося широти. Бадьорішав, а там спереду котилася дорога, котився простір з його сіткою безгучного бриніння синяви. Можливо, це і був його рятунковий настрої, бо пересміхався сам з собою і задоволено відчував на обличчі благословляючі пальці дня. Останній день був щедрий. Такий щедрий, якою може бути лише жінка, котрій уже не потрібно остерігатись у своїй любові. Останній день дарував йому світ такий, який є: з бджолами і чебрецем, метеликами і слизькими поповзами порохнечі. Останній день виспівував йому горлянками цвіркунів та жайворонків, розстеляючи над головою голубе одкровення. Безлюддя теж було дарунком, і Самуїл прийняв його, вклонившись дню, як богові. Сонце вибачило цей злочин, воно було милосердним властителем і мало багато ще віддати тому ж дню, аби був світ і життя, рослини і тварини. Аби було це чудне з'явисько світу — людина!

* * *

Перше село, яке стрілось йому на шляху, було порожнє. Хати стояли пообіч дороги розклеєним груддям, тягло глиною і прілою соломою. Глибіли чорні зияви вікон, а з дверей дивились запечалені обличчя домовиків. Сиділи на ослінцях, поклавши на лахматі руки голови, і в очах спалахували зелені місяці. Зелені місяці падали на траву, а та заголубіла... Самуїл прив'язав коня і торсонув двері однієї з хат. Завищали петлі — на нього дихнуло пліснявою. В покинутих житлах осідають чорні слизькі потвори, шарудять мільйонами чорних

лап і дихають смородом. В покинутих хатах відсирілі кутки і глина валиться зі стін мокрими вальками. В покинутих житлах все покривається рудою кіптявою . . . Він стояв на вступі до дверей, тримаючись за одвірок. На нього цілився хатній морок, і він ступнув усередину. Крок лунко дзвобнувся об стінку, хильнув ще одні двері — рипіння роздерло груди густим колькотом. В кімнатах так само панував морок, так само обвалилася вальками глина і дихала несвіжим ротом богиня пустки. Пустка розчавлювала тишу, та теж пахла вологою пліснявою, пустка зруйнувала житло так, як може лише вона: запах гнилого повітря розкладав простір на рівні чотирикутники, які посунули з його голови, завалюючи кімнату. Пройшов хоромину і на порозі другої завмер. Нараз скрикнув, бо не зміг стримати згуку. Волосся заворушилося під шапкою, а руки обвисли.

Посеред хати лежали три кістяки. Дивилися густим мороком черепів і ошкірювали зуби. Лежали: два великі і один малий. Лежали так, як впали колись від лихого ножа . . .

Самуїл повернувся до виходу. Повільно переступив поріг, і густе світло залило його широку головату постать. Стояв біля хати, ледь не торкаючись одвірка тім'ям, велике кругле обличчя з важкуватою бульбиною носа закостеніло, очі нерухомо і важко вдивлялися у світ, а прямокутник лоба пережили звивисті струмки зморщок. Широкий рот з великими добрими губами заціпенів, а гостре підборіддя впустилося донизу. Тяглася порожня вулиця, вповздовж неї буртилися розбитим груддям хати, а над ними пливла порожня тиша, в якій вже не знайдеш простоти, обігрітої звичайним людським існуванням. Ця простота не могла навіть прийти в думки, бо дуже багато треба витримати на сьогодні Самуїловому важкому мозкові.

* * *

Як важко, моя рідна земле, думав Самуїл, бути твоїм нерозважним сином. Коли не пливеш у течії глупоти і нікчемства, течія викидає тебе геть. Якщо б я думав лише про тебе, мене так само проклянуть, якби я зовсім про тебе не дбав. Або ще гірше: коли б я зовсім за тебе не думав, не було б краще, ніж думати про тебе. Але коли є голова на плечах, коли груди палить совість, людська гідність не дозволяє топитися у вирі байдужости. Важко на тобі, моя рідна земле, і жити лише для себе. Будеш тікати світ-заочі, ховатись від себе, але побачиш твої сльози, що застигають на печальнім виді, — і груди роздирає каяття. Як важко на тобі, моя земле, думати великі вселюдські думки: на тобі надто багато свого пекучого і висмоктуючого. Його не можна обійти, так само як не можна обійти себе. Людині дано коротенький відрізок часу, що вільно вміщається між датами смерти й уродин. В цей відрізок треба пізнати все: людей і людство, філософію і теологію, глупість і розум, лицарство і науку

шукати захистя. Мусиш з перших кроків ступати так, як ступають усі інші, думати так, як думають усі інші. Все життя вчишся подібности, життя твоє — теж частина тої подібности, загальної схеми, яку творить світ. Але приходить момент — і починаєш вдивлятися в себе, і бачиш себе, і бачиш свою неповторність, як би не глушилась твоя окремішність. І підіймаєшся до високости: маєш зір бачити, вуха — слухати, мозок — мислити. Тоді починаєш розуміти і тебе, моя багатостраждальна земле. Але я нічого не зміг зробити для тебе, хоч совість пекла так важко. Я був вихлюпнтий за шкаралупини повсякденности, не ростив хліба і не думав про хліб. Просто хтось дужчий за мене поклав мені на плечі голову, яку шмагають чорні хмари і птиці, і пустив у світ. І я не витримав. Лишилося втекти на твоє чисте лоно, кинувши незамкнуті кола умовиводів, — на це вже не стало мозку, — закинути торбу на плечі і йти, йти в твою благословенну яскравість і чистоту, де нема цивілізації і де немає незамкнутих кіл. Проте я не можу покинути цю землю. Не можу не думати і не боліти нею. Що мені зробити в цім короткім відтинку, що зветься життям? Через кілька років мене не стане, не стане для мене ні цього світу, ні трави, ні річок, ні доріг, свідомість не освітлюватиме того шматка виднокругу, що постійно стоїть перед очима. Що ж мені робити, земле, кволому, розтерзаному птицями? Я йду, мене вабить до себе далечінь, а що заховано за нею? Де останній притулок і кінець цієї вандрівки? І якими словами я зможу врівноважити себе і свою совість? Важко, моя рідна земле, бути твоїм нерозважним сином...

* * *

Чутки розходилися по селах: іде причинний. Обірваний і страшний, проходить села, і там, де він з'являється, спалахує мор. У нього гігантська сила, бо ніхто не може впоратися з марою... Він не від світу цього, бо в нього вже стріляли з гармат — і не взяло... Не бере його ні куля, ні сила чоловіча, кажуть, він зростом у дві людини... То нечиста сила, яку послано на світ, аби покарати людей за гріхи їх і злочинства... В нього три ока, а бачить і спиною... Все то брехні, ніхто не ходить, і ніхто не морить. Бачили чоловіка, що вештався по порожніх хатах вигиблих сіл. Може, в нього там родичі жили, чи сам відтіля?.. То нечистий, і сам гаспид благословив його на нечисті діяння... В одному селі, в минулий четвер, передвечір, він з'їв живе дитя, а потім вночі вив на місяць. І так страшно вив... Коли люди підходять до нього, то спершу дубіють ноги, тоді руки, а тоді голова... Тьху на вашу голову, а язик не дубіє?.. Язик не дубіє, але стоїть чоловік, мов дурману об'ївся, і не має сили ні зрушити, ні сказати слова. А коли придивитися — хапають корчі... В минулий четвер, передвечір, баба Горпина ледве відкупилася від нього грішми... Його не бере і хрест святий. Близько блискавка — і хрест повисає у повітрі. А він стоїть і сміється... Чо-

го б ото я лазив порожніми селами? Не інакше, як шукає золота! Золото в нього і в торбі, бо ніколи не випускає її з рук... Там не золото, а людські голови: замордував матір, наречену і сестру. А з сестрою жив, бо як вчарував бідолашну — не могла і пальцем кивнути... Вже в Мануйлівці мор, хіба не чули? Як тільки він прийшов, люди зібралися і хотіли його вигнати. А він махнув перстеном — і всі по пояс угрузли в землю. Давайте, каже, все золото, а ні — пущу мор. Люди поскупилися, а він розпустив торбу, і звідтіль загуло, як на бурю... Я був у Мануйлівці позатого тижня, ніякого мору не було... Еге, але він прийшов у четвер. У четвер передвечір... Приходить тільки в четвер, а коли не відкупляться — губить... А в Семенівці відпросились. Впали навколішки, помолились — минув. І грошей не взяв... То кара Господня за наші гріхи!.. В цей четвер прийде і до нас... Три ока світяться, мов у диявола, а чорти бояться. Напали на нього чорти, то розігнав кийком — тікали, мов вогнем святим биті... То святий... То диявол... То святий... Диявол крутить ним... Збираймо, люди, гроші і чекаймо біля криниці на Мануйлівській дорозі... Косить мором, і нема від нього ні криївки, ні рятунку...

* * *

Минав села і мав глибочезну втому. Коня забув ще в першому селі, а зараз, позбувшись і чобіт, — розтоптав на важких дорогах, — плентався по пиляці і тримав у душі глибочезний відчай. Гналися за ним хмари, клювали мозок птиці, а він підводив обличчя догори, і на очі текло розплавлене сонце. Що сталось? — думав він, дивлячись на людей, що розбігалися від нього, як від чуми. — Десь колись у мені було щось дуже значне — це лишилося на все життя. Я не можу жити так, як живе нормальна людина на цій землі. Може, тому нічого не допомогло: ні наука, ні розум. Мене викинуло зі шкаралупини, і замість спокою я пожинаю людський страх і ненависть. А все почалося відтоді, коли йому захотілося виступити перед селянами і відкрити їм очі на світ.

* * *

Світ спить, — говорив він купці селян, що зчудовано його розглядали, — спить важким неповоротким сном. А наставники не тільки не пробуджують, але ще пригладжують: «Спи, не бійся, місце хороше! Сон буде міцний».* Після збурень, які потрясли Україну, ми вже не маємо сили підвести голову. Билися за віру — нині вже не треба битися за віру, билися за свободу — ми не знали, що таке свобода. Бо

* Цими словами починається перший філософський трактат Г. Сковороди «Убуждшеся видіша славу его».

справжньої свободи нема і не було. То лише витвір хворої уяви людей, що перевищили мозком реальне поняття про світ. Треба шукати пояснення собі поза собою, і ми надумали безліч слів, що труять нас більше від горілки. Отож повторюємо ті слова і спимо. Людина все різкіше і різкіше відчуває себе, свою подобу і ество. Ставить його вище невеликих обманів, які ще кількадесят років тому глушили думку і змушували жити в колі найзагальніших понять і висновків. Свого часу ці поняття і висновки об'єднували людей. Вони не були великі: свобода, рівність, право віри, право говорити по-своєму, бажання, аби поважали звичайнісінькі права людини бути людиною. А коли того домоглися, людина запрагла спокою. Запрагла обмежити себе словами, вигаданими в годину всенародного піднесення. Але людська подоба і ество все більше окреслюють себе як окремішність. Людина висуває наперед окремішність себе, думок, переконань, а тому що боротись самому — бити горохом об стінку, вона стулює краї свого захиста і тоне в ньому. Людина перестає жити загальними прагненнями, і це дає тріщину. І викликає сон, у якому тонуть і думка, і життя, і бажання ще більше покращити світ. Бо ще свіжі слова, мовлені батьками, а батьки ще не мали цієї тріщини. Вони вміли воювати, а не думати. Саме тому світ спить. Пробудження — це повторення, і марність того розуміють лише сплячі. Ми сплячі, ми плекаємо свої криївки з більшою ретельністю, ніж це робили войовники-батьки. В цьому наша всепосильна велич і наше нікчемство. В цьому наше торжество і прокляття.

* * *

Він прийшов у село на світанку. Ще як підходив до криниці біля перехрестя, побачив юрбу з корогвами та іконами. Люди стояли навколішки і дивилися на нього. В душі ворухнулася втома, і Самуїл станув проти шерехи селян. Дивилися одні на одного: Самуїл на людей, а люди на Самуїла. Над ними пекло гаряче сонце. Серпень лив уже зранку стигле проміння, а земля мов готувалася до того: розхилилась, наче залюблена жінка, і дихала. Росою і промоченою порохнечею. І достояним зеллом. Люди мовчали, а Самуїл оглядав обличчя. Погляди в його бік не витримували напрути Самуїлового зору й опускалися на дорогу. Старий, аж білий, дід підвівся з колін і став проти Самуїла.

— Що ви тут робите, люди?

— Чекаємо на вас, пане, — сказав дід.

— Що ж ви хочете від мене?

— Не руш села, пане. Обійди його. Помилуй дітей і жінок...

— Хто вам сказав, що я чиню зло, люди?

— Це говорять усі, — сказав дід.

— То брехні. Підведіться з землі.

Люди продовжували стояти, опустивши погляди.

— Я нікому не хочу зла. — Самуїл звів покірливі очі. — Просто в мене дуже вже багато, як би це сказати зрозуміліше... гріхів. Я ношу їх у цій торбі і хочу позбутися їх. Маю навічне прокляття, яке важко назвати простими словами. Це прокляття вивищеного духу. Але я ніколи нікому не заподівав лиха.

— Бра, — гукнув раптом з юрби лисий, як коліно, дідок з вискубаною борідкою. Показав пеньки зубів і розреготався. — Та це ж Марко. Марко Проклятий!..

— Ти Марко? — спитав сивий дід.

Самуїл подивився на степ, що слався перед ним. Далеко вперед тяглися селянські ниви, там далі, мов курники, порозсипалися хатки, точилося бур'яновим вистоем повітря, і тремтіло проміння. Розкинуло, розгорнуло золоту сітку, а сонце було мов золотий павук. І, як мухи в павутинні, билися в золото невеликі грудки жайворонів, билися доти, доки не розривалися серця і не падали вони бездиханим трупом. А сонце вимагало нових жертв, з хліба від синіх волошок рвалися нові жайворони, плуталися в соняшній сітці і співали, доки не розривали серця і собі. Це було вічно й прекрасно. Це було як верховна нірвана, і Самуїл раптом зрозумів, що день швидко й неохотно котиться д кінця.

— То це ти Марко Проклятий? — вдруге спитав дід, і сотні очей вперлись у Самуїла.

— Так, — сказав Самуїл і рушив. Люди розступалися і дивилися на нього з захопленням і страхом. А він ішов по дорозі, доки не обгорнула його, засмоктуючи в себе, безконечна сітка променів, що їх розкинув вічний золотий павук — сонце.

Передруковано з журналу «Дукля», ч. 6, 1967, Пряшів.

Плятеро і я

Хуан Рамон Хіменес

(Продовження)

21 / ДОН ХОСЕ, ПАРОХ

Бачиш, Плятеро, їде він, миромазаний, з медом слів на устах. Але дійсно янгольська його ослиця, справжня пані.

Я думаю, що ти бачив, як він одного дня в саду, у моряцьких штанах і широкому брилі, жбурляв лайку і каміння на хлопчаків, що крали його помаранчі. Тисячу разів ти бачив по п'ятницях, як сердешний Бальтазар, його слуга, тягнув до міста свою грижу, що виглядала, мов цирковий м'яч, щоб продавати його нещасні мітли або молитися з біднотою за небіжчиків багатих родин...

Я ніколи не чув, щоб людина гірше лаялася або щоб трясла склепіння неба гіршими прокльонами. Це правда, що він без сумніву знає — на всякий випадок він так говорить на вечірні о п'ятій, — де і як там на висотах річі перебувають... Дерево, земля, вода, вітер, полум'я — усе таке величне, таке м'яке, таке свіже, таке чисте, таке живе, — мов би було для нього тільки прикладом безладдя, твердості, холоднечі, насильства, руїни.

Кожного дня кожний камінь у його городі ночує на іншому місці, киданий в лютій ненависті на птахів і праль, на дітей і на квіти.

У час молитви — все міняється. Мовчанку дон Хосе чути навіть у тиші піль. Одягає сутану, плащ, бриль і, навіть не глянувши, їде на своїй повільній ослиці у темніюче містечко, як Ісус у смерть...

*Ай, які пахоці й проміння!
Ай, як сміються луки!
Ай, як співають ранки!*

(Народна балада)

У мойй ранковій дримоті мене розгнівав божевільний вереск дівтори. Вкінці, неспроможний довше спати, я вискочив у розпуці з ліжка. Згодом, оглядаючи крізь відчинене вікно поля, я усвідомив, що галас зчинили птахи.

Тоді я виходжу в сад і співаю хвалу Богові голубого ранку. Які вільні хори з пташиних горлянок — свіжі, безконечні! Примхлива ластівка кучерявить своє щебетання в криниці; чорний дрізд насвистує на зваленому помаранчовому дереві; полум'яна іволга цокоче з дуба на дуб; синиця снує довгий дрібний сміх на вершку евкаліпта; а на високій сосні горобці ведуть зухвалу суперечку.

О, який це ранок! Сонце стеле свою радість з золота і срібла на землю, стобарвні метелики граються навколо: між квітами, то до хати, то з хати, над джерелом. Довколишне поле відкриває пори, тріскається в ферменті нового і здорового життя.

Ми ніби у великому щільнику світла, мов у серці безмежної гарячої троянди вогню.

23 / ЦИСТЕРНА

Глянь, вона повна від останніх дощів, Плятеро. Не почувеш у ній луни і не побачиш у глибині (як при низькій воді) балькону з сонцем, з цим різнобарвним самоцвітом з жовтими і голубими шибками віконця.

Ти ніколи не спускався в цистерну, Плятеро. Я спускався, коли її випорожняли, багато років тому. Глянь: вона має довгу галерію, а далі малу кімнату. Коли я зайшов до неї, свічка, яку я тримав, погасла, і саямандра шибонула мені в долоню. Два жахливі дрожі схрестилися в моїх грудях, як схрещуються дві шпаги, як схрещені під черепом дві кістки... Усе містечко подірване цистернами і галеріями, Плятеро. Найбільша на подвір'ї Сальто-дель-Льобо, на майдані старовинної цитаделі Замку. Найкраща — та біля моєї хати, яка, як бачиш, витесана з однієї брили алябастрового мармуру. Галерія цистерни коло церкви тягнеться аж до виноградника Пунталеса і там виходить на поля поблизу річки. Ніхто ще не нава-

жувався йти до самого кінця галерії, що починається біля шпиталю, бо їй немає кінця...

Пам'ятаю, як я ще був хлопчиком, у довгі дощові ночі мене будило округле хлипання води, що спадала з даху до цистерни. Пізніше, ранком, ми, мов божевільні, бігли подивитись, як багато натекло води. Коли було аж по вінця, як от сьогодні, — яке зворушення, і вигуки, і подив!

...Добре, Плятеро. А тепер я дам тобі відро цієї чистої і свіженької води, відро, яке одним духом випивав Вільєгас, бідний Вільєгас, що перепалив тіло коньяком і горілкою.

24 / МИРШАВИЙ СОБАКА

Він приходив часом, худий і задиханий, до хати в саду. Завжди ховався і тікав, бідний, призвичаєний до криків і каміння. Навіть самі собаки шкірили до нього зуби. І він відходив під полудневим сонцем, сумно і повільно, з гори вниз.

Того пополудня він прибіг за Діяною. Коли я виходив, вартовий у припливі гніву витягнув свою рушницю і вистрелив у собаку. Я не встиг затримати його. Нуждений, із свинцем у кишках, на мить відчайдушно закрутився з пронизливим виттям і впав мертвий під акацію.

Плятеро уважно приглядався до собаки, піднявши голову. Налякана Діяна бігала то до мене, то до нього, ховаючись. Вартовий, можливо, каючися, вияснював довго причини, сам не знаючи кому, пробував обурюватися, намагався заспокоїти своє сумління. Здавалося, що заслона закривала сонце, велика заслона, подібна до маленької заслони, що затьмарила одне здорове око вбитого собаки.

По мертвому собаці плакали знесилені морським вітром евкаліпти, голосніше з кожним подувом, у гнітючій і глибокій тиші, яку полудень простеляв по золотих ще нивах.

25 / ПЛЕСО

Зажди, Плятеро. Або попасися хвильку, як хочеш, на цій ніжній луці. Але дозволь мені поглянути на це чудесне плесо, якого я не бачив стільки літ...

Глянь, як сонце, протинаячи густу воду, освітлює його глибоку зелено-золоту красу, яку захоплено споглядають при березі небесно-свіжі іриски... Є там оксамитні сходи, що збігають каскадами лябіринтів, є магичні гроти з усіма ідеальними образами, які наносить мітологія снів у наповнену вщерть уяву зосередженого в собі маляра; граційні городи, які могла б створити вічна меланхолія божевільної царівни з великими зеленими очима; зруйновані палаци, такі, як той, що ми бачили в морі, коли того пополудня призахідне сонце скісно ранило воду... І більше, і більше, і більше; усе, що найсміливіший сон міг би загарбати, хапаючися за безмежну туніку несхопної краси, в картину пам'яті про весняну картину з болем, в саду забуття, що не існував ніколи... Все таке маленьке, але безмежне, бо виглядає недосяжним; це ключ до незчисленних вражень, скарби престарого мага гарячкових мрій...

Це плесо було моїм серцем, Плятеро. Так я його відчував — прекрасно затруене в своїй самотності, в пишній химерності... Коли його ранила людська любов, відкривалась гребля і стікала з нього сукровиця, залишаючи його прозорим, чистим і лагідним, як потічок Льос-Льянос, Плятеро, у найбільш відкрити, золоту і теплу годинову квітня.

Все ж таки часом бліда старовинна рука приносить мое серце до колишнього плеса, зеленого й самотнього, і лишає його там зачароване, що відгукується до прозорих закликів — «осолодити своє горе», як Гілас до Алкіда в ідилії Шеньє, яку я тобі читав голосом «незбагненим і марним»...

26 / КВІТНЕВА ІДИЛІЯ

Діти ходили з Плятеро до потічка між тополями, а тепер, граючись і сміючися надміру, ведуть його бігцем назад, всього обвантаженого жовтими квітами. Там, удолині, змочив їх дощ, з отієї пролітаючої хмари, що накрила зелень поля своїми нитками з золота і срібла, в яких тремтіла дуга веселки, як у лірі плачу. А на промоклій шерсті віслюка мокрі дзвіночки все ще скапують водою.

Свіжа, радісна, сантиментальна ідилія! Навіть рев Плятеро стає ніжним під намоченим солодким вантажем! Він час від часу відвертає голову і обскубує квіти, які

дістає мордою. Золоті і ніжнобілі дзвоники звисають на хвилину у прозорій і зеленій слині, а потім пливуть в оперезаний живіт. Хто міг би їсти квіти так, як ти, Плятеро, щоб йому не шкодили!

Химерний пополудень квітня!.. Блискучі й живі очі Плятеро повно віддзеркалюють хвилину сонця і дощу, в його заході, а над полем Сан-Хуан інша рожева хмара вистріпується дощем.

27 / ДЕМОН

Раптом твердим самотнім бігцем, брудний, у високій хмарі пилюки, з-за рогу вулиці Тасмура появляється осел. За хвилину засапані хлопчиська, підтягаючи дрانی штани, які спадають з темних животів, — кидають на нього каменяками й дрючками.

Він чорний, старий, високий і костистий — як протпресвітер — такий костистий, що здається, його безшерста шкіра прорветься в будь-якому місці. Зупиняється і, вишкіривши жовті, як квасоля, зуби, реве несамовито в небо з такою силою, яка заперечує його трухляву старість... Чи не загублений осел? Не пізнаєш його, Плятеро? Чого він хоче? Від кого він втікає цим несамовитим і нерівним бігом?

Побачивши його, Плятеро нашорощує вуха, спершу стуляє їх до купи, потім опускає одне вухо, біжить до мене, хоче сховатися в рові, то знову втікати — все нараз. Чорний осел проходить біля нього, зачіпає боком, сіпає сідло, обнюхує, реве до мурів монастиря і біжить униз вулицею...

І відчувається в спекоту дивна хвиля дрожу — мого чи Плятеро? — в якому речі виглядають переставлені, так мов би низька заслона з чорного полотна перед сонцем раптом накрила засліплюючу самоту на скруті завулку, де повітря раптово застигає і стає задушливим. Поволі віддалені речі повертають нас до дійсності. Згори чути мінливий гамір на рибному базарі, де продавці, які щойно приїхали з-над моря, вихваляють свою камбалу, барбульки, верховодки, кільку і раки; чути церковний дзвін, що сповіщає про завтрішню богослужбу, і свист то-чильника.

Плятеро ще тремтить і дивиться на мене час від часу, переляканий, в цьому самотньому мовчанні, в яке ми вдвох попали, самі не знаючи чому.

— Плятеро, я думаю, що той осел у дійсності не був ослом...

І Плятеро, мовчазний, знову стрясається всім тілом з легким шерехом і дивиться у бік рова, сумно і недовірливо...

28 / СВОБОДА

Мою увагу, заблукану між квітами при стежці, полонила облита світлом пташка, що над вогкою зеленню луки билася пійманим ряснобарвним летом. Ми наближалися повільно — я попереду, Плятеро позаду. Тут поблизу був тінистий водопій, і зрадливі хлопчачки наставили там сільця на птахів. Бідна жертва підлітала так високо, як могла, мимоволі скликаючи своїх братів небесних.

Ранок був прозорий, чистий, пронизаний блакиттю. З сусіднього соснового гаю спливав легенький концерт надхненних трелів, що віддалявся і наближався, не вмовкаючи, під ніжний подув золотого вітру з моря, що колихав верхи дерев. Бідний невинний спів — так близько від цих твердих сердець!

Я сів на Плятеро і, підганяючи його ногами, поїхав ристю до гаю. Приїхавши під тінисту баню листя, я почав бити в долоні, співати і кричати. Плятеро, заражений моїм настроєм, заревів грубо раз чи двічі. А луни відгукнулися глибоко і повнозвучно, мов на дні великої криниці. І птахи полетіли в інший гай, співаючи.

Під віддалені прокльони лютих хлопчачків, Плятеро притиснув свою велику волохату голову до мого серця і дякував так міцно, аж мені боліли груди.

29 / ЦИГАНИ

Глянь на них, Плятеро, — простягнулися на всю довжину на соняшному хіднику, як втомлені собаки простягають свої хвости.

Молода жінка, як статуя бруду, виливаючи своє багатство бронзової наготи із неохайного лахміття зеленої й червоної бавовни, вискубує суху траву, яку лише своїми чорними, як дно казана, руками може досягнути. Розпатлана маленька дівчинка рисує вуглем на стіні сороміцькі алегорії. Хлопчик мочить собі на живіт, немов фонтан у свій басейн, і плаче з приємністю. Мужчина й мавпа чу-

хаються, — той чухає патли, бурмочучи, а мавпа ребра, наче б грала на гітарі.

Час від часу мужчина сяде, потім підведеться, вийде на середину вулиці і б'є недбало в барабан, поглядаючи на балькон. Жінка, яку хлопчик копає, співає, між безсоромними прокльонами, фальшиво і монотонно.

Мавпа, з ланцюгом, що важить більше, ніж вона сама, без причини вдарила у дзвін і пішла нишпорити між каміннями у рові, немов шукаючи найм'якшого.

Вже третя... візок зі станції пішов угору по Новій вулиці. Самотнє сонце.

Тут, Плятеро, маеш ідеал родини Амаро... Мужчина, наче дуб, чухається; жінка, як лоза, розляглася; двоє дітей, вона і він, щоб продовжувати рід; і мавпа, маленька і крихка, як світ, що їх всіх годує, ловлячи воші.

30 / НАРЕЧЕНА

Прозорий морський вітер підноситься червоним схилом, добігає до левади на горбі і сміється між ніжними біленькими квітами; опісля замотується у соснових хащах і гойдає, мов легкі вітрила, палаюче павутиння: голубе, рожеве, золоте... Увесь пополудень — вітер з моря. І сонце, й вітер дають м'яку відраду серцю!

Плятеро несе мене вдоволено, охоче, легко. Здавалося б, що не відчуває мого тягару. Їдемо на гору так, наче б це було згори вниз. У далечині вібує ясна безбарвна стяжка моря між останніми соснами, мов краєвид якогось острова. Тим, внизу на зелених луках, скачуть від кущів до кущів спутані осли.

Долиною несеться хтивий трепет. Раптом Плятеро нашорошує вуха і закопилює ніздрі до самих очей, показуючи великі, як квасоля, жовті зуби. Він широко вдихає від чотирьох вітрів якусь незнану глибоку есенцію, яка певно прошиває йому серце... Так. Отам на другому горбі — його наречена, сіренька, делікатна, проти синього неба. Подвійний рев голосно і протяжно розбиває ослину годину і падає подвійними каскадами.

Я мусів стримувати любовні почуття мого сердешного Плятеро. Його чудова наречена на поляні, сумна, як і він, дивиться йому услід великими агатними очима, повними польових картин. Марний таємничий клич котиться брутально по стокротках, як втілений у вільну плоть інстинкт.

І Плятеро біжить, пручаючись і щомиті намагаючися вернутися, і докоряє своїм неохочим дріботливим хомом: то несправедливо, то несправедливо, то несправедливо...

31 / ТРИ БАБУСИ

Ходи сюди, на насип, Плятеро. Ну, ходи, щоб могли пройти оті бідні бабусі... Вони, мабуть, ідуть від бережжя або з гір. Подивися. Одна з них сліпа, а інші дві ведуть її під руки. Вони, ймовірно, йдуть побачити дон Люїса, лікаря, — або до шпиталю... Дивися, як вони повільно йдуть; яку увагу й поміркованість вкладають у свої руки ті, що бачать. Виглядає, мов би всі три боялися зустріти саму смерть. Чи бачиш, Плятеро, як вони простягають перед себе руки, мов бажаючи затримати саме повітря, відпихаючи уявні небезпеки, відпихаючи з абсурдною уважністю легеньке віття в квітах?

Впадеш, чоловіче... Чуеш, якими жалюгідними словами розмовляють? Вони циганки. Глянь на їх барвисту ношу із фальбанками. Бачиш? Ідуть без шалів, несуть свої високі постаті, не зігнуті віком. Почорнілі, брудні, спітнілі, закутані в пилюку під полудневим сонцем, але в них ще помітна якась бліда цупка краса, мов твердий засохлий спомин.

Глянь на них, Плятеро. З якою певністю вони несуть старість у життя, просякнуті цією весною, що приносить жовті квіти на будяччя у вібруючому меду свого розпаленого сонця!

32 / ВІЗОЧОК

На великому потічку, що від дощів розливався з берегів аж по виноградники, ми натрапили на загрузлий у болоті старий візочок, обладований травою й помаранчями. Замурзана й обдерта дівчинка плакала над колесом і силкувалася допомогти осликові, меншому й худішому від Плятеро, — підпихаючи молодими, в розквіті, грудьми. І ослик силувався проти вітру на плакучий заклик дівчинки, бажаючи, без успіху, витягнути з багнища візок. Марні були її зусилля, як зусилля багатьох хоробрих дітей, як і лет отих втомлених літніх подувів, що, мліючи, падають між квіти.

Погладивши Плятеро, я запряг його, як міг, до возика перед нещасним осликом. Опісля я підігнав його ласкавим закликком, і Плятеро, раз тільки сіпнувши, витягнув із трясовиння ослика й візок — аж на горбок.

Як усміхнулося дівча! Здавалося, немов вечірнє сонце (що заломилося на жовті кришталі, заходячи за дощову хмару) освітило за її розмазаними сльозами світанок радости...

У своїй сльозистій радості вона простягнула мені дві вибрані помаранчі — гарні, тяжкі, округлі. Я прийняв їх з вдячністю і дав одну слабому осликові, як солодку потіху, а другу Плятеро, як золоту нагороду.

33 / ХЛІБ

Я казав тобі, Плятеро, що душа містечка Мореґ — вино. Правда? Ні, душа Мореґу — хліб. Мореґ подібне до пшеничного хліба, біле в середині, як м'якуш, і золотаве ззовні — о, смагляве сонце! — як ніжна шкуринка.

У пополудень, коли сонце палить найсильніше, все містечко починає диміти і пахнути сосною й теплим хлібом. І все містечко відкриває рота. Воно виглядає, як один великий рот, що пожирає велику буханку хліба. Хліб вживається з усім: з олією, з юшкою, з сиром і виноградом, щоб дати посмак поцілунку, з вином, росолом, шинкою, і хліб з хлібом. Також сам хліб, як надія, або з ілюзією.

Пекарі приїжджають на конях ристю, зупиняються при кожних закритих дверях, б'ють у долоні й кричать: «Пекарі!..» І чути ніжні сухі звуки, як буханки вдаряються об булки, а хлібини об рогалики, — у великих кошах, що їх підносять голими руками.

І відразу убогі діти дзвонять біля головної брами або калатають у парадні двері, голосячи протяжно в середину: «Дайте трі-і-ішки хлі-і-іба!»

34 / АГЛАЯ

Який ти сьогодні гарний, Плятеро! Ходи сюди... Макарія тебе добре викупала цього ранку! Все, що біле, і все, що чорне, на тобі — блищить і відбивається, як день і ніч після дощу. Який ти гарний, Плятеро!

Плятеро, дещо засоромлений таким виглядом, іде повільно до мене, ще мокрий від своєї купелі й такий чи-

стий, що виглядає, наче гола дівчина. Його обличчя проясніло, мов світанок, а великі очі іскряться життям, немов би наймолодша з грацій наділила їх снагою й блиском.

Я це йому говорю, і в припливі братнього захоплення обнімаю його голову, сердечно тисну до грудей і лоскочу... Він, опустивши очі, борониться несміло вухами, не втікаючи; або, увільнившись, відбігає недалеко і знову зупиняється, — мов грайливий собачка.

— Який ти гарний, чоловіче! — повторюю я. І Плятеро, як убогий хлопчик, що перший раз у новому вбранні, біжить несміливо, розмовляючи зі мною, поглядаючи на мене в бігу, радісно стриже вухами і зупиняється на дверях стайні, вдаючи, що їсть різнобарвні дзвоники.

Аглая, та що дарує добро і красу, оперлася об грушу, що красується потрійною короною з листя, груш і горобців, і дивиться на нас усміхнена, майже невидима в прозорості ранкового сонця.

35 / СОСНА З ЛЯ-КОРОНИ

Хоч би й де я зупинився, Плятеро, мені здається, що спинаюся під сосною з Ля-Корони. Хоч куди дійду — до міста, до любови чи до слави — мені здається, що приходжу під її зелену і розливу повноту під безмежною блакиттю неба в білих хмарах. Як для моряків з Могеру під час бурі на міліні, вона є круглим і ясным маяком у неспокоїних морях моїх снів, певним, незрушним пристановищем моїх тяжких днів, стоячи на самому хребті свого червоного і суворого узбіччя, яким проходять жебраки до Санлюкару.

Яку силу завжди я відчуваю, відпочивши під спомином про неї! Вона єдина не втратила величі з роками мого росту, єдина, що з кожним роком ставала більшою. Коли їй відтяли ту гілляку, яку зломив гураган, мені здавалося, що вирвали мені частину тіла; і часами, як мене несподівано зловить біль, мені здається, що це теж болить і сосні на Ля-Короні.

Слово «велична» підходить їй так, як морям, як небу, як моему серцю. В її тіні віками спочивали племена і племена людей, поглядаючи на хмари, — як і на водах, і під небом, і в носталгії мого серця. Коли мої думки розгублені й свавільно насуваються примхливі образи, або в такі хвилини, коли поруч речей, ясно бачених, я бачу речі ніби другим зором, — в такій непевності стає переді мною сосна з Ля-Корони, переображена в якийсь

незнаний образ вічності, шумливіша, могутніша навіть, і кличе мене, щоб я відпочив у її тиші, наче зелена і вічна ціль моєї мандрівки крізь життя.

36 / ДАРБОН

Дарбон, лікар Плятеро, — здоровий, як строкатий бик, і червоний, як кавун. Важить з десять пудів. Йому, згідно з його розрахунком, шістдесятка.

Коли він говорить, йому бракує деяких звуків, як у старому піаніні, а часом, замість слова, йому виходить тільки свист повітря. Все це діється в супроводі хитання голови, різких жестів руками, старечого дрижання і плювання в хустку — більше не можна вже бажати. Приємний концерт перед вечерею.

Він зовсім не має зубів і їсть тільки м'якуш з хліба, який спочатку зм'якшує в руці. Зімне один м'ячик і — в червоний рот! Там він його тримає і перекидає десь з годину. А пізніше ще один м'ячик, і ще один... Жує яснами, і його борода тоді сягає аж до довгого кривого носа.

Я ж кажу, він великий, як строкатий бик. Ставши в дверях кузні, заступає всю хату. Але з Плятеро він такий ніжний, як дитина. А коли побачить квітку або пташку, зразу починає сміятися, широко відкривши рота, довгим протяжним сміхом, швидкість і тривання якого не може стримати, і цей сміх завжди кінчається плачем. Пізніше, заспокоївшись, довго дивиться в бік старого кладовища:

— Моя дівчинко, моя бідненька дівчинко...

37 / ХЛОПЕЦЬ І ВОДА

У голій і розпеченій сонцем суші великого запилюженого подвір'я, яке, хоч і як легенько ступатимеш, покриває тебе до очей своїм білим дрібненьким пилом, — хлопчина з джерелом творять безпосередню й усміхнену єдність, кожне з своєю душею. Хоч тут немає ні одного дерева, серце, прибувши сюди, наповнюється єдиним словом, яке очі вписують у синє небо великими буквами зі світла: ОАЗА.

Ранок уже такий гарячий, як сієста, і цикада пиляє оливкове дерево в городі Сан-Франсіско. Сонце вдаряє хлопчину в голову, — та він, зайнятий водою, не відчуває його. Простягнувшись на землі, він тримає руку під жва-

вим струменем води, який витворює в його долоні хвилюючий палац свіжості й граційності, в який задивлені його чорні зворушені очі. Він говорить щось сам з собою, шморгає носом, чухається тут і там другою рукою між лахміттям. Палац, завжди той самий і щомиті оновлений, часом тремтить. Тоді хлопець зосереджується, напружується, заглиблюється в себе, щоб навіть пульсування крові, яке, зрушивши один уламок скла, може змінити чутливий образ в калейдоскопі, — не позбавило води її первісної форми.

Плятеро, я не знаю, чи ти зрозумієш, що я тобі скажу: але цей хлопчина тримає у своїй долоні мою душу.

38 / ПРИЯЗНЬ

Ми розуміємося добре. Я дозволяю йому йти, куди він захоче, — а він завжди везе мене туди, куди я бажаю.

Плятеро знає, що, спинившись під сосною з Ля-Корони, я люблю підійти до її стовбура, погладити його і дивитися на небо крізь її прозору і велику корону; знає, що я захоплююся стежкою, яка біжить поміж травою до Старого фонтану; що для мене справжнє свято дивитися на ріку з соснової гори, яка своїм високим гаєм нагадує клясичні краєвиди. Якщо я, спокійний, задрімаю на його хребті, то прокинувшись, мої очі завжди відкриваються на один з таких приємних краєвидів.

Я поводжуся з Плятеро, наче б він був дитиною. Коли дорога вибоїста і йому трохи тяжко, я злажу, щоб облегшити його. Цілую його, обдурюю, дратую... Він добре знає, що я його люблю, і не має до мене жалю. Він такий схожий на мене і такий відмінний від всіх інших, що я починаю думати, що йому сняться мої сни. Плятеро віддався мені, як пристрасна молода дівчина. На все дозволяє. Я знаю, що я його щастя. Він навіть уникає інших ослів і людей...

39 / КОЛИСКОВА

Маленька донечка вугляра — така вродлива і замурзана, як монета, з чорними очима і повними губами, що пашать від крові під пилюкою вугілля, — сидить на кам'яній плиті при дверях хатини і заколисує свого братика.

Вібрує травнева година, розпечена і чиста, як нутро сонця. В соняшній тиші чути кипіння казанка, що варить-

ся у полі, рік з пасовиська Кабальйос, веселість морського вітру в гущавині гілля евкаліптів.

З почуттям і солодко вуглярочка співає:

*Мій хлопчина буде спати,
У ласці Діви Марії...*

Павза. Вітер між верхами...

*...тому що заснув хлопчицина,
засинає і пестункаааа...*

Вітер... Плятеро, що сумирно ступає між спаленими соснами, повільно наближається. Опісля лягає на чорну землю і, під довгу колискову, засинає, мов дитина.

40 / ДЕРЕВО НА ПОДВІР'І

Оте дерево, Плятеро, та акація, яку я сам садив, те зелене полум'я, що росло з весни на весну, і сьогодні навіть закриває нас своїм багатим щирим листям, просвітленим вечірнім сонцем, — була першим джерелом моїх поезій, коли я ще жив у тій хатині, що тепер закрита. Яканебудь її галузка, замаєна смарагдом у квітні чи золотом у жовтні, коли я на неї глянув лише на мить, — торкала прохолодою мое чоло, мов найбільшою рукою муза. Яка ніжна, яка струнка, яка вона була чарівна!

Тепер, Плятеро, ця акація господиня майже всього подвір'я. Якою незутарною вона тепер зробилася! Я не знаю, чи вона пригадує мене. Мені ж вона здається іншою. Весь той час, відколи я забув про неї, так наче б вона не існувала, — рік за роком весни формували її згідно з своєю примхою, поза моєю волею і вподобанням.

Вона мені тепер нічого не говорить, хоч і є деревом, і то деревом, яке я посадив. Будь-яке дерево, якого ми перший раз торкаємося, Плятеро, наповнює наше серце почуттями. Дерево, яке ми так любили і яке так добре знали, нічого нам не каже, коли знову його побачимо, Плятеро. Дуже сумно, але зайво більше говорити. Ні, я не можу бачити в цій стопі дерева з призахіднім сонцем свою повішену ліру. Граційна гілка не приносить мені ні вірша, ні внутрішнього освітлення вершка нової думки. І тут, де я стільки разів ховався від життя з ілюзією свіжої, музичної й пахучої самотності, я почуваю себе ніяково й холодно і хочу відійти, як тоді хотів виходити з аптеки, з клубу чи з театру, Плятеро.

Оповідання про надію

Варіяції на тему Р. М. Рільке

Микола Бажан

ТРЕТЯ ВАРІАЦІЯ

«...Це пси сичать
чи, може,
я скавчу?
Чи то шкварчать
руїн гарячі шпари?
Гарчання розпачу.
Розчавлення плачу.
Мовчання.
Мертвяки.
Подерта сталь.
Пожари.
Чим заплатить за програші грачу?
Загибеллю чи безумом сплачу?
Чи безкраєм ганьби,
нежданістю покари? . . .
О, вбігти б в смерть,
пірнути під удари!
Ні.
Не вбіжу.
Повзу. Очунюю. Мовчу.
Дивлюсь.
Мій край.
Мое старе подвір'я.
Багорова цегла. Купи гною. Льох.
Димучі вирви. Вироку безмір'я.

Це мій притулок!
 Це мій світ і Бог!
 Він звергнувся.

Його простромлює метал,
 хвилини б'ють, мов черги з автомату,
 і час січуть,
 і мчать учвал
 в безумства круговерть зату, —
 в одчаю невимовніть кляту,
 в розчухнутої пам'яті провал.

Важчезні вибухи вже відпливли, мов шквал,
 але луна сталного перекату
 ще валить цеглу,
 ще трясе підвал
 і липу шарпає крислату,
 де зачепів в петлі,
 лякливим на відплату,
 повішений жандармами капрал.

Я бачу присуд, і нещасну страту,
 і свій беззвучний крик,
 і свій безплідний шал,
 і землю прадідів, задимлену й горбату,
 і кулю, вбиту в лоб безвусому солдату, —
 він впав під брамою, підтятий наповал.
 Це впав мій син.

Він вибіг, бідолаха,
 з гранатою назустріч їм метнувся
 і впав.

Мундир. Ремінний пояс. Бляха
 з готичними словами
 «Gott mit uns».

Він з нами, Бог?
 Тут, в смертній веремії,
 тут, в реві згуби,
 з трупами в гною,
 з простреленим виском
 чи зашморгом на ший!

Я жду. Я виглядаю. Я стою.
 В гігантській, наче вибух, безнадії
 надію я розшукую свою.

Але надії дохнуть і смердять,
 як пси, яким розтрощено хребет, —
 нема їм місця в пустках і смертях,
 в розпеченому човганні ракет.

А ми під ними
бігали і падали,
ревли з нестями,
никли від тривоги,
вгрузали в ями,
плазували в падоли,
і з нами був
подоланий наш Бог.

Був з нами він.

Дивіться, —
он повзе,
закаляний в крові, в грязі, в ганьбі,
верзе загрози,
сам себе гризе
і нутроці терзає сам собі.
Оце наш Бог,
світловолосий Бог,
прадавній опікун німецького добра.

Він заховавсь,
чи втік од нас,
чи здох?
Він — дезертир,
чи звір він,
чи мара?

Я жду.

Я виглядаю.

Я стою

в дідівському розбитому раю
над пітьмою,
над прірвою,
над вирвою,
над трупом сина,
над своїм кінцем.

Куди іще вдивлюсь,
кому іще повірю,
обернений до душ живих лицем?
Ніхто не йде.

Ніхто не поспіша,
ніхто не змовить слово добровісне,
і хліба не подасть ані одна душа,
і не порадить,
і руки не стисне.

Ось п'ястуки мої.

Чапкі, морщаві, рижі.

В них був і заступ, і колун, і штик,
і пляшки вин, закубрені в Парижі,
і вишитий у Києві рушник,
і бич, і біблія, і маргариток жмутик,
і прапору трибарвного держак,
і тільце сина, й груди проститутток,
і свастики загрожуючий знак.

Тепер вони висять,
немов гілляки в'ялі,
немов торбинки, м'яті і пусті.
Позаду все було, —
нема нічого далі
в розмішаній з пожаром темноті.

Десь вибухи,
і гуркоти,
і блискоти, —
там, за горбом, в сусідських хуторах,
а тут залізу більш уже не хвиськати
і тракам танків не втискатись в шлях.
Лисніє він,

поритий, переораний,
сталевим бруктом тяжко захаращений,
і зграї диму в'ються, наче ворони,
і хижі вирви кругло зяють паццями,
і вітер чад по згарищах розтягує,
і смерть мовчить.

Ні поруху.

Ні стогону.

Лиш трупи з дивною і впертою увагою
вдивляються в небесну мить зачовгану.

Я бачу це.

Вслухаюсь в цю приреченість.

Залізо брязкне.

Десь земля обвалиться.

Заскреготять кущі, вогнем «катюш» обпечені,
і щось стукоче об асфальт, як палиця.

Так-так.

Повільно.

Зморено.

Так-так.

Зашпортується. Шурхотить. Одлунює.

Розтягнутий, як спазм, нерівний такт.

Іде.

Не видно в далині за дюною.

Іде людина.

Чую по ході.

Іде одна і шкарбає шкарбанами,
підшвами шурує дерев'яними
асфальту вигини тверді.

Хто він такий?

Напружено розгадую, —
втікач? Шаленець? Злодій? Дезертир?
Чим гнаний він крізь цей жахливий шир?
Злочинством? Люттю? Божевіллям? Зрадою? . .
І він з'являється з-за пагорба.

Так смерть

в останній день землі
на згарищах блукатиме.
Одежу смертників накинута на жердь, —
піжамні лахи з пасмами строкатими.
Хламиду блазня в білі й сині смуги
на гострих плечах цей кістяк несе.
Підбиті деревом шкарбани волоцюги
гуркочуть по нерівному шосе.

Я пізнаю.

Я знаю,
звідки вибіг
оцей напівбезумець-напівврець
і на яких хрестах, дротах, шнурах і дибах
він корчився й чекав на смертний рішенець.
Бараки білені, як ваплять труни чумних.
Колючих загорож довжезний частокіл.
Дими розпатлані, мов шкури, здерті з тіл,
і за дротами трепет рук безумних.
Ми бачили ці руки,
ці дими.

Вдирався в горло нам
страшний сопух горілий.
І ми мовчали,
хоч і знали ми,
і пошепки з сусідом говорили . . .

Хто він?

Втікач? Чи месник? Чи суддя?
Хитаюсь я,
спираюсь об одвірок.
Дивлюсь в його лице,
як в неухильний вирок.
Нема ні сховища мені,
ні покриття.

Він теж мовчить.
 Ще підступив на крок.
 Борлак напух і впав.
 Зорять нездвижно очі.
 Він задихається.
 Води хоча б ковток!
 Чи з рук моїх напитися захоче?
 Я обережно,
 як несуть надію,
 приношу кухоль жовтої води.
 Він дивиться.
 Він напинає шию,
 і знов борлак повзе туди й сюди.
 Він простягає руку, —
 кості, жили, шрами,
 жадобу, спрагу, вимогу, біду.
 Я закричу. Завию. Ниць впаду.
 До нього зір, як лемент свій, звезду, —
 щось просте й людське сталося поміж нами.
 Він тягне руку, змучену й худу.
 Він воду п'є,
 мов прощення дає,
 а я не криюсь,
 що мовчазно плачу,
 як плачуть пси,
 щоб відданість собачу
 явити за зласкавлення своє.
 Ледь-ледь хитнувся,
 коли мені простят
 допитий кухоль . . .
 — Відпочиньте, пане . . . —
 Було, як владний дар, його вглядання тьмяне
 в мое лице, в мою ганьбу, в мій жах.
 — . . . Ні, добреду. Не вмру. Дійду. Долізу.
 Страшніше перейшов,
 трудніше переліз.
 Ні газу, ні вогню, ні дроту, ні залізу
 мене не взять
 на спит і на заріз.
 Мене пронизували струмом і морозом,
 штрикали лезом, шприцем і штиком,
 труїли хлором, млоїли гіпнозом,
 топтали чобітьми, шмагали канчуком.
 І я,
 і сотні,

тисячі,
 мільйони
 ставали попелом сріблястим у печі,
 чи трупом, скорченим в зеленій млі «циклону»,
 чи м'ясом, січеним на допитах вночі.
 Мені тавро впікали на руці,
 одрубували голову сокирою,
 ламали бистрим зашморгом хребці
 за те, що знаю,
 і за те, в що вірую,
 за те, що звав я свій народ своїм,
 за те, що жив поміж людей людиною.
 І трупом я не став,
 і я не тлін, не дим,
 розношуваний вітром над пустинею,
 і я не привид,
 ексгумований з гниття,
 не вивіяний попіл крематорію, —
 я смерть твою собою переборюю,
 вихриплюю завіт твого майбуття.
 Крізь бурю знищення,
 крізь битви чорторії,
 крізь хащі вибухів,
 крізь горя пароксизм
 не ти мені,
 а я тобі приніс
 ковток води,
 один ковток надії...»
 Він одвернувся,
 і почув я знов
 повільний стук дощатих підошов.
 Дружина лячно вибралась з підвалу,
 і глянула в моє задивлене лице,
 і вразилась, і змовила помалу:
 — Хто був з тобою? Хто приходив це?
 Про що могли ви говорити вдвох? —
 Я відказав їй: — Це приходив Бог.

ЧЕТВЕРТА ВАРІАЦІЯ

Від крику, від муки, від гострих очей навколо,
 від галасу голої хати, від тиші сусідніх халуп,
 від вишкрябаної ножем шаршавої дошки столу,
 де ще недавно лежав його причепурений труп,

від лементу, ладану, влади латині,
 крохмальних мережив священика, дзвоників хлопчака,
 від натовпу, де в пофарбованій вохрою домовині
 видно обшлаг його синього вельветового піджака,
 від себе, від двору, від тину,
 від болю, від ями, від тьми,
 без тями, без зойку, без впину,
 щоб були тільки я і Бог,
 щоб лишилися удвох, щоб мовчали удвох
 тільки ми, тільки ми.

Поза пам'яттю, поза світом, поза горем, поза людьми,
 непокорна законам їхнім, непідлегла їхнім тривогам,
 розмовлятиму злими, сухими слізьми
 я з моїм небалакучим, марно замученим Богом.

Ні, не допнешся до нього
 по рівних ступенях храму,
 по дошці глухого гробу,
 по тихих напученнях падре.

Люто,

зкровлено,

босоного

лізь до нього крізь тьму й нестяму,
 крізь власну, горем розверсту утробу,
 крізь власне прагнення, злобне й заздре.

Підведись і впади,

підхопись і впади,

довгим тілом ницька перемірй весь шлях
 аж до верху гори, аж на щовб, аж туди,
 де обгризений хрест грубо руки простяг.

До тебе повзу я, мій Боже,

по правду і помсту повзу, —

з хреста свого глянути можеш

на чорну прочанку внизу?

Впаду на порозі неба,

на тебе гукну в вишину,

Кому розповім, окрім тебе,

про нашу невинну вину,

про нашу дощану постелю

на п'ять сухоребрих тіл?

про древню баронську оселю

на сто кілометрів навкіл?

про дула його револьверів,

націлені в нас стрімголов,

коли він під час вечері

в батрацьку казарму ввійшов?

про те, як мій муж за сміливця
відтоді вважатися став?

про те, як підкуплений вбивця
в живіт йому кулю ввігнав?

Я все розповім тобі, Боже.

Все. Все. Все.

Цю землю, як шлюбне ложе,

зненависть моя трясе,

і витрусить, перетрусить,

перегорне, переснує.

Мусить вижити, вибresti мусить

тіло цупке моє . . .

Мов потопельниця, плином пририта до пристані,

біля рукастого, терням обвитого пакола

впала вона, очманіла, півгола, розхристана,

мовчки лежала, — не скніла, не вила, не плакала,

і не було анікого на тисячі й тисячі

кроків, і років, і тропок, і строків, і прбсторів,

тільки вона, тільки хрест, над безоднею висячи,

і самота, і пустеля, і горе десь осторонь.

Зовсім одна в безконечно байдужім оточенні.

Страшно одна в глухоті, в порожнечі, в приниженні.

Руки хрестові, ненайдним шашелем точені.

Руки загибелі, щільно до тебе наближені.

Хай буде так! Навіки час заляк.

Навіки пустота. Навіки самота.

Тінь хреста.

Буде так.

Буде так: струсоне, вдарить вибухом, розбушується,

сявом розгойдається, маревом розхвилюється,

трепетом перенижеться, звергнеться блисками й тінями,

мов гроза мовчазна в іскрометному гоні й розжаренні,

і тоді я зведусь, і піду я ступенями синіми

просто вгору по райській, грозою озореній царині.

Мушу вгору іти, понад силу по сходах спинатися, —

кожен нерв жебонить, кожна жилка жагуче наказує,

та ступені круті не хочуть мені підкорятися,

і від мене униз відпливають з якоюсь відразою.

Я на місці топчусь, я смертельну нудьгу переборюю,

я шалію в борні з невідступно гнітючою зморою,

я зриваю одержу, я гола підношусь у пламені,

і летять обіч мене і зорі, і люди, і спомини, —

і не гляне на мене ніхто, і до мене ніхто не звертається,

і не бачить ніхто навісної моєї агонії,

знов назад і назад моя стоптана путь повертається,
від рятунку і пам'яті вперто мене відсторонює.
Починаючи з пальців обкованих холодом ніг
до набрежклого мозку, ошпареного сновидінням,
підпливає п'ятьма, як вода по клоаках грузьких,
і затоплює світ мій жадібним, рясним баговинням.
Я безкрайно тону, — ні зупинки, ні смерті, ні дна,
ненастанна, слизька стрімкопаддям просвистана хлань,
і розверзається вишина,

і хтось каже: «Женцино, встань!»

Хто ти, русобородий? Хто ти, ласкаворукий?
Звідки прийшов до мене? Може, зійшов з хреста?
Дай, я зіпнусь на тебе, вирвусь із смерті й муки.
Змора відходить, як хмара. Лопає глухота.

Хто ти, — чи просто свідок прощі удов безпорадних,
чи неминучим чудом трапив на путь сюди?

Так по-мужськи незграбно, так по-незвичайному владно,
так по-прадавньому просто: «Женцино, встань і йди!»

Встану й піду. Зневажу тропи криві каліки,
кручі голгоф, якими корно повзуть прочани.
Звожусь. Дивлюсь на тебе. Латані черевики,
вкриті червоноржавим порохом рудень сірчаних.

Синій піджак з вельвету, схожий на куртку мужа,
і на долонях шрами від обушка чи кітви.

Вірю тобі, людино, світла така і дужа,
хоч не з розп'яття, може, чув ти мої молитви.

Вірю й піду. За мною тільки хрести й могили, —
гнівно кричать могили, клято мовчать хрести.

Дай же мені, людино, трохи твоєї сили,
щоб я здолала встати і за тобою йти.

Встану, й піду, й побачу, як ти ідеш полями,
як у міста ввіходиш, як на майданах стаєш,
як до людей говориш невігаданими словами,
щоб я до твоєї правди стала причетна теж,
щоб не розчавленим червом в сховок повзла тропою,
щоб я з тобою разом в людські доми ввійшла,
щоб нашу сіру юшку я поділила з тобою,
ноги твої омила з чистого джерела.

Будуть тебе тягнути в їхні грізні трибунали,
будуть на тебе лити щедру свою брехню,
будуть стріляти в тебе, як в мого мужа стріляли, —
вибіжу перед тобою, тілом од куль заслоню.

Бачиш — я встала. Бачиш — падають гори до ніг,
зводяться перед нами світлі хрести доріг.

Це — не твоє розп'яття. Це — твоє чудо земне.

Чуєш, кампаньйо? З праху ти підніми мене,
 дай на плече зіпертись, слово потрібне змов, —
 може, на вдовин стогін справді з хреста зійшов?
 Може, під м'ятим беретом, зсунутим трохи на бік,
 видно, де слід тернини жовте чоло розсік?
 Вперто бредеш крізь хащі островом бідних людей,
 трудженими ногами топчеш зацуплий глей,
 рудень багровий порошок, селищ розтертий пил.
 Боже, як всоx од горя наш прастарий суходіл!
 В тріснутий камінь Етни втислись твої сліди, —
 виведи ж нас із пустки, пугтю живих поведи!
 Гостра трава сіцлійська п'яти твої проб'є,
 терня терне шипами світле лице твоє,
 схопить за руки ожина, хлясне галуззям лох, —
 пилом і потом вкритий, ітиме зі мною Бог.

*Передрук з журналу «Вітчизна»,
 Київ, листопад 1966, ч. 11.*

Не минуло й трьох місяців, як Євген Маланюк погодився співпрацювати в нашому журналі, коли надійшла до нас сумна вістка, що він помер 16 лютого 1968 у США.

Покійний народився 1897 року на Херсонщині, закінчив реальну школу в Єлисаветграді; навчання в Петербурзькому політехнічному інституті мусів перервати, бо був мобілізований до російської армії, де закінчив офіцерську школу. З 1917 року — старшина армії Української Народної Республіки. У 1923 році закінчив Українську Господарську Академію в Подєбрадах (ЧСР).

Літературну діяльність Євген Маланюк почав у таборі інтернованих у Каліші (Польща). Збірки його поезій: «Стилєт і стилос», «Гербарій», «Земля й залізо», «Земна мадонна», «Перстєнь Полікрата», «Влада», «Остання весна» та інші.

У нашому видавництві готується до друку збірка його поезій «Перстєнь і посох».

Думки про другий том «Історії українського мистецтва»

Святослав Гординський

Надрукований так само досконало з погляду технічного, другий том «Історії українського мистецтва», виданий Академією наук УРСР, обіймає українське мистецтво від 14 до половини 17 століття. Редактори цього тому — Ю. Нельговський, Л. Калиниченко та М. Марченко. Вступ, написаний першим з них, куди спокійніший, ніж у першому тому, і вже не відкидає вкладу «українських буржуазних» мистецтвознавців у ділянку вивчення українського мистецтва. Можна б навіть сказати, що майже весь матеріал цього тому в основному поданий згідно з засадами, які для українського мистецтва в минулому визначили такі наші мистецтвознавці, як І. Свенціцький, Д. Антонович, В. Січинський, М. Голубець, В. Залозецький, Ф. Ернст, М. Драган та інші. Оминувши їх досліді було неможливо, і ця книга своїм характером є наче синтезом тих дослідів. Нельговський іде так далеко, що, всупереч першому тому, закидає Дмитрові Антоновичеві, що він в оцінці українського мистецтва стояв більше на інтернаціональних позиціях і не розкривав «рис самобутности в мистецтві», тобто рис національних.

Новиною цього видання є те, що воно, можна сказати, перше солідне видання з української іконографії, яке появилася за всі 47 років радянської влади на Україні. Таких видань на Україні досі не було, очевидно, тому, що старовинне мистецтво майже все було релігійне. Це, однак, не перешкоджало появитися таким виданням у Росії, де швидко знайдено в Маркса й Енгельса потрібну цитату про те, що «мистецтво у давні часи було тільки релігійне, було необхідно власні інтереси тих мас представляти в одежі релігійного мистецтва».* У результаті російську іконографію представлено як високе досягнення російського народного і національного мистецтва. У Росії появилися не тільки збірні видання окремих музеїв, але й видання про окремі ікони, наприклад, про

* К. Маркс и Ф. Энгельс о религии. Москва, 1955, стор. 203.

св. Трійцю Андрія Рубльова, при чому іконографію видавали не тільки мистецькі видавництва, а й молодечі, наприклад, монографію про Рубльова В. Прібиткова випустило вид-во «Молодая гвардия» ще 1960 року. Сюди треба зарахувати також низку солідних видань для закордону, включно з виданнями ЮНЕСКО. На Україні було інакше. Коли ми інформувалися про це в одного з наших радянських діячів культури, він казав нам, що «партія не бажає цього, бо спекулянти викуповують такі видання, видирають репродукції, наліплюють їх на дошки і такі ікони продають колгоспним бабам». На наш запит, чому в Росії такої небезпеки немає, наш співрозмовець відповісти не зумів.*

Мабуть, тільки в УРСР можливі такі курйози, як видання Інституту археології тієї самої Академії наук УРСР: О. І. Домбровский, Фрески средневекового Крыма. Издательство «Наукова думка», Київ, 1966. З допискою: «Книга... предназначается для специалистов и широкого круга читателей, интересующихся вопросами истории искусства и атеизма».

Справді, наукова думка!

Треба сказати, що взагалі весь почин видання «Історії українського мистецтва» був підготований кількома російськими виданнями, сказати б, пробними бальонами. Сюди можна б зарахувати такі книжки і статті, як «Украинское искусство» Ф. Кожіна (Львів, 1958), стаття Л. Калиниченка і Ф. Уманцева про українське мистецтво 14—17 сторіччя в книзі «Всеобщая история искусств», т. 2 (Москва, 1960), стаття Ф. Уманцева «Из истории древнеукраинской живописи» в московському журналі «Искусство» (ч. 6, 1961) та, врешті, книжка Г. Логвина «Украинское искусство X—XVIII вв.» (Москва, 1963).

Уже Уманцев відзначив у своїй статті оригінальність і самобутність галицької іконографічної школи, яка стала ланкою, що єднала школи північні, Москви та Новгороду, з Києвом і західними країнами, і далі — з Візантією і південними слов'янами. «На перехресті тих доріг, — писав він, — постали важливі торговельно-ремісничі осередки, які підтримували широкі міжнародні економічні і культурні зв'язки. У тих осередках — Львові, Перемишлі, Самборі та інших містах — постала українська середньовічна буржуазія, яка відіграла активну ролу в народженні і формуванні українського народу» («Искусство», ч. 6, 1961 стор. 64). Щойно після такої підготовки можна було приступити до видання синтетичного

* Цей епізод пригадав нам інший випадок: після зайняття Львова більшовиками в 1939 році до кооперативи народного мистецтва був приставлений партійний наглядач, завданням якого було пильнувати, щоб робітниця у вишивках не вживала будьяких мотивів з хрестом. Навіть спосіб хрестикової вишивки (нитка навхрест) був заборонений, можна було вишивати тільки стібком. М. Рильський, оглядаючи там різні вироби народного мистецтва, із сльозами на очах говорив: «У нас уже цього давно немає, с... сини вже все знищили!»

огляду українського мистецтва, яким є обговорюване нами видання.

Ще кілька слів про соціологічний підхід до мистецьких явищ. Ми ніяк не заперечуємо, що історично-політичні й економічні фактори також можуть бути вжиті як допоміжні мистецтву критерії, проте — завжди і всюди першим критерієм повинен бути мистецький. Треба сказати, що, всупереч усім соцреалістичним доктринам, передові радянські мистецтвознавці цілком свідомі цього мистецтвознавчого принципу, бо дай у стосунку до мистецтва минулих діб. Я дозволю собі зачитувати один голос у цій справі. Відомий візантолог М. Алпатов у статті «Питання вивчення і вияснення староруського мистецтва» («Искусство», ч. 1, 1967) пише:

«Треба сказати, що після невдалих спроб у 30-их роках (фактично ця доба тривала до ХХ з'їзду в 1956 році — С. Г.) соціологічної класифікації пам'ятників староруського мистецтва питання соціальної диференціації майже не розглядалося в історії російського мистецтва... На щастя, вже проминув час, коли на історію мистецтва механічно накладалася сітка загальної періодизації („київська держава”, „февдальна роздрібленість”, „творення централізованої феудальної монархії”). Процес мистецького розвитку тоді виявлявся спотвореним, бо він повністю не покривається з процесом економічного і політичного розвитку країни... Проблема вияснення пам'ятників староруського мистецтва мало розроблена. В результаті ідеалом істориків мистецтва стало складення реєстрів пам'ятників з їх коротким описом і поясненнями до них. До пам'яток мистецтва вимагається мистецтвознавчого підходу».

Російські мистецтвознавці (ми думаємо про найповажніших) досить суворо тримаються цього мистецтвознавчого принципу. На Україні ще не було взагалі відповідних умов виробити якісь принципи; вистачить згадати, що єдиний на всю Україну двомісячник «Мистецтво» цю справу досі навіть здалека не заторкав. Не диво, що в самій «Історії українського мистецтва», при всій її науковості і любовному підході її авторів до предмету, усе ще натрапляємо на «соціологічну» канву всяких феудальних концепцій та недогворювань. Наприклад, справа виникнення оборонних замків і міст у тій соціологічній концепції вийшла якась заплутана: декуди можна подумати, що замки будовано не для оборони від східних наїзників, а від довокільшого населення. Замість сказати ясно, що замки були поставлені такими і такими представниками тодішньої провідної верстви — шляхтою, скрізь стрічаємо такі загальники, як «відбудовано Київ», «оточено валами», «Київ забудувався», «відновлялися його стародавні храми», «зводилися нові споруди» тощо. Виринає питання: ким зводилися, невже самі? Невже незнання історичних фактів може щонебудь змінити в історії?

А втім автори «Історії українського мистецтва» самі зробили чимало спроб вийти поза усталені рамки соціологіч-

них концепцій. Як це влучно підкреслює доктор історичних наук Олена Компан у статті, що фактично була рецензією на другий том «Історії українського мистецтва» («Літературна Україна» від 17 жовтня 1967), вони ввели в українське мистецтво й історію поновно термін українського відродження-ренесансу, для якого досі у «вітчизняній історії» не було місця через його «буржуазний» характер. Вона пише:

«Замовчання якоїсь частини історії неминуче породжує й замовчання інших. Непомітно, без пояснень ми перестали були й згадувати про українське середньовіччя, навіть не вживаємо цей термін. А тим часом він характеризує цілу низку надзвичайно важливих явищ історії...»

«Слід сказати, що, збіднюючи власну історію, ми збіднюємо загальноісторичний процес, в якому діалектично синтезуються досягнення національних культур.

«Причина зникнення з сторінок вітчизняної історії поняття про середні віки, національне відродження, а також недостатнього дослідження проблеми історії первісного нагромадження, формування української народності й нації тощо криється в прийнятій у нас історичній схемі...»

«...І от мистецтвознавці дають до рук історикам такий матеріял, якому не можна не вірити, але він у ряді випадків суперечить фактам історичної науки».

До цих слів ми можемо тільки додати невелике уточнення, а саме, що «прийнята в нас історична схема» є фактично всім накиненою ненауковою партійною схемою.

*

Історію українського мистецтва в другому томі починають дві синтетичні статті: Г. Логвина про архітектуру 14 — до половини 16 століття; Ю. Нельговського про архітектуру другої половини 16 — до першої половини 17 століття. У ту архітектуру, як це з'ясовують згадані автори, чималий вклад зробили поляки, росіяни, молдавани та народи ісламу, а в Криму ще й греки, вірмени, італійці й караїми. У розбудові українських міст чималу участь брали чужинні архітекти: у Бродах Дель Аква і Боплян, у Збаражжі проєкт замка розробив італієць Віченцо Скамоцці. Автори визнають, що міська буржуазія в розбудові міст мала «прогресивні погляди». Існування українського ренесансу показане фактами, і в цей рух органічно вплетено й українську народну архітектуру — церкви, з яких найраніші збереглися з самого початку 1500-их років. Осередком цієї монументальної архітектури був Львів, який мав вплив на майже все Правобережжя України. Процес відродження йшов двома шляхами: один безпосередньо переносив зразки італійського ренесансу (що було типово для польських будов), другий перетворював в українському дусі чужі впливи. Ці обидва процеси приготували ґрунт для створення глибоко національної архітектури доби барокко.

Дві статті про скульптуру і різьблення цього періоду також належать цим самим авторам. Тут знаходимо також чимало нового матеріалу, хоч можна було ґрунтовніше висвітлити розвиток українського іконостасу, який оформлювався власне в ту добу. А втім, чимало праць з цієї ділянки так і не дочекалося свого видання, з бібліографії, наприклад, довідуємося, що праця Михайла Драгана «Українська декоративна різьба XVI—XVII ст.» досі лежить у рукописі. А про умови українського мистецтвознавства в УРСР може посвідчити автореферат дисертації самого Нельговського: «Резьба по камню в архитектуре Украины» (Київ, 1953). Університети дисертацій українською мовою не приймають.

Про монументальне малярство 14 — до першої половини 17 стол. пише Г. Логвин. Він говорить про українське передвідродження, про те, що основою українських фресок 14—15 стол. були ще київські традиції, але скрізь уже відчутний подих ренесансу. Фрески Горянської ротонди на Закарпатті — ранній ренесанс, але ще на базі готики (майстри були неукраїнці). Основне ядро Логвинової статті творять фрески українських майстрів на землях Польщі — у Вислиці, Сандомирі, Любліні й Кракові, а далі — у Лаврові і Львові. Оскільки знаємо з нотатки у варшавській пресі, автор особисто вивчав дані фрески в Польщі, отже, його спостереження з першої руки. Він не оминає й порівняння розписів з літературними творами доби (релігійними). Вартість статті збільшують ще й деякі досі не репродуковані знятки, особливо деталі люблінських і вислоцьких мальовил, автор тільки побіжно зупиняється на фресках сандомирських, які ще до першої світової війни перемальовано (і, додаймо, замальовано всі кириличні написи).

Від себе ми хотіли б додати, що фрески українських майстрів у Польщі все ще чекають своєї ґрунтовної монографії, джерельного вивчення і добрих кольорових репродукцій, щб може бути виконане тільки мистецтвознавцями, які мають до тих фресок доступ. Існує бо ще чимало спірних питань, гіпотез і легенд. Наприклад, свого часу деякі російські дослідники уважали можливим, що майстер Андрій, який керував розписами в Любліні, це Андрій Рубльов. Цю гіпотезу поставив під сумнів проф. І. Огієнко аналізою написів, які відбивають риси тодішньої української мови. Знову ж польська авторка Целіна Філіповіч-Осечковська в окремій праці «Із студій над польською школою візантійського малярства» (Краків, 1936) доводила, що люблінські фрески, хоч і виконані руськими (тобто українськими) майстрами, представляють католицьку теологію, згідно з писаннями бенедиктинського теолога 12 стол. Руперта, тому фрески можна називати польськими. Все це проблеми, що чекають свого в'яснення.

Центральною статтею другого тому «Історії українського мистецтва» є праця Віри Свенціцької про галицьку ікону, може, не так своїм текстом, як багатством репродукцій, у

тому числі й кольорових. Авторка, можна сказати, все своє життя прожила в оточенні ікон Національного музею у Львові (за винятком десятирічної командировки на державний кошт дойти киргизькі кози), тож і знає вона весь матеріал, як мало хто. Вона вказує на те, що в іконописі 15—16 стол. домінувало малярство, а синтеза архітектури й декоративної різьби прийшла щойно в 17—18 стол.; вона підкреслює оригінальність галицьких ікон, бо мистці уникали механічного копіювання, тому їх твори — твори індивідуального мистецтва, на відміну від серійно продукованих ікон у монастирських майстернях. Також тематика українських ікон тієї доби часто релігійна, немає там звеличування царів, князів та ієрархів, як у московському іконописі.

Творів 14 стол. збереглося обмаль, найстаріший з них це Печерська (Свенська Богородиця з святими Антонієм і Теодосієм, ікона з 13 стол., сьогодні в Третьяковській галерії в Москві), далі св. Юрій із Станіля на Львівщині і Луцька Богородиця. До цих трьох ікон ми додали б ще «Успіння» з Жукатина, також з 14 стол., що було власністю музею «Лемківщина» в Сяноці і що тепер зберігається в тамошньому музеї. 15 століття характеризує своєрідний геометричний стиль лінійного схематизму, досконалий з мистецького погляду; у наступному столітті стиль стає вільніший і появляється орнаментация спочатку авреоль, а згодом тла, ще пізніше вриваються в іконографію елементи реалістичні. Двома головними іконографічними школами авторка уважає перемиську (з лемківською) і львівську.

Назагал Свенціцька багато описує, менше запускається в стильові порівняння і лише побіжно згадує про зв'язки галицької ікони з новгородською і балканськими. Їй невідома наша стаття, де про ці зв'язки написано ширше.* Мусимо підкреслити, що галицька ікона тієї доби — одне з найвищих досягнень не тільки українського, а й світового мистецтва. Засновник «Національного музею» у Львові, митрополит Андрій Шептицький, у статті «З історії і проблем нашої штуки» («Діло», чч. 279-281, 1913) слушно писав, що «епоха розвитку українського мистецтва скінчилася в 17 стол. До того часу створені найкращі пам'ятники нашого мистецтва, їх створили мистці, які поєднували в одне ремесло і мистецтво... Але прийшов нещасний барок, який зірвав нитку традиції і почав процес нищення того, що було наше».

Коли ми вже згадуємо Національний музей у Львові (сьогодні «Львівський державний музей українського мистецтва»), збірки якого лягли в основу другого тому «Історії українського мистецтва», то годі не пригадати, що створення цього музею страшенно подратувало В. І. Леніна, писання якого наводяться в бібліографії цього тому. У своїх «Тезах рефе-

* Галицька ікона XIV—XVI стол. «Богословія», том. XXI—XXIV, Рим, 1963, з 10 репродукціями ікон.

ратів з національного питання», записаних у Пороніні 1913—14 років, він занотував:

«*Льозунг національної культури*. Буржуазний льозунг, реакційний, *versus* робітничого руху й інтернаціоналізму.

«N. В. Національний музей у Львові — „національна культура” !!

«.. Утопія! Її дрібнобуржуазна основа. Видумка поганого інтелігента».

(Полное собрание сочинений, изд. 5-е, т. 24, стор. 393).

Якщо Свенціцька обмежується здебільшого описом і рідко запускається в соціологію, її куди більше в статті Ф. Уманцева, що трактує малярство кінця 16 і першої половини 17 стол. У цю добу в іконографію увірвалися більш реалістичні елементи, і автор зазначає, що, наприклад, у трактуванні образу Богоматері помітно виявилися риси реальної людини — української жінки, виробився національний іконографічний тип Богоматері і Христа. Одначе дальший розвиток українського малярства пішов по лінії не церковного малярства, а портрету.

Все це цікаві і слушні спостереження, але шановний автор нам вибачить, коли ми скажемо, що його спроби увести до його теми «соціологічний» елемент — цілковито невдалі. Не можна з білого робити чорне. Автор згадує ікону «Страшного Суду», що колись була в Михайлівському Золотоверхому монастирі, а тепер зберігається в Київському музеї, і пише, що на іконі «зображено ситих уніятських попів, у чорних сутанах на яскраво-червоному тлі пекельного полум'я». Тут же необачний автор дає кольорову репродукцію тієї пекельної сцени, і на ній виразно видно, що «попи» одягнуті в білі сутани, тільки на головах мають типові чорні капелюхи римського кліру. Таких пласких капелюхів і білих сутан українські священики, православні чи католицькі, ніколи не носили. Але це ще не все. Один погляд на ікону переконає, що ця багатофігурна ікона з типовими червоно-зеленими контрастами і каліграфічно викінченими фалдами одяг близька до московської Строгановської школи, тож, хоч і який цей твір майстерний, немає раці тягнути чуже добро до українського мистецтва. Що ж до пекла — то ясно стає, чому там опинилися латинські священики: це порахунки III Риму з «папешниками». Словом, це не українська ікона і, з погляду мистецтвознавчого, далеко цікавіше було б, якби автор розшукав, яким способом ця ікона з Московщини попала в київський монастир.

Стислий огляд мініятури дає П. Жолтовський, а про гравюру 14—17 стол. пише А. В'юник. У мініятурі ми маємо блискучий твір — київський Псалтир 1397 року, роботи київського протодиякона Спиридона (зберігається в бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді), з майже 300 малюнками. Історію гравюри на Україні В'юник починає львівськими друками Івана Федоровича 1574 року (автор постійно називає його Федоровим, хоч він сам у Львові підписувався «Іоанн

Федорович, друкар москвитин»). Це датування викликає чимало застережень, бо в Кракові ще 1491 року Швайпольд Фіоль (лемко Святополк Фіола — за новими здогадами) видавав уже кириличні друки для українських земель, до речі, 17 років до першого друку польською мовою. І. Свенціцький у книзі «Початки книгопечатання на землях України» (Жовква, 1924) починає українське друкарство власне від 1491 року. Якщо навіть із Свенціцьким та іншими, які підтримують цю дату, В'юник не погоджується, все таки слід було про цю передісторію українського друкарства згадати.

В'юник також пише, що «орнаменти Федорова віртуозно гравіровані», тим часом не відомо, щоб Федорович сам був гравером, зате знаємо його помічників-граверів. Неправильний також погляд, що Федорович у львівському друку «Апостола» використав орнаментальну рамку московського видання. В. Січинський уже довів, що і московську, і львівську рамку для апостола Луки виконано незалежно, на базі гравюри Дюрероваго учня Ергарда Шена з нюрнберзького видання 1524 року.

Історію мистецтва замикають статті про декоративно-ужиткове мистецтво: М. Жолтовського — про металеві вироби, Ю. Лащука — про кераміку, Г. Логвина — про вишивання й гапти, І. Сеніва — про меблі. На кінці книги додано понад 30 сторінок приміток, бібліографії і показників.

Хоч і як дбайливо видано цю книгу, вона не обійшлася без деяких похибок. Так, ікона Ісуса Христа майстра Дмитрія з Долини 1565 року подана навиворіт. В. Свенціцька тут певне не винна; мініатюра св. Матея з Пересопницького євангелія підписана св. Марком, хоч на репродукції виразно видно символ ангела. В одному місці статті Свенціцької читаємо про ікону «Від'їзд до Єрусалиму» (вона знову не винна), крім цього кілька разів можна зустріти переклад з церковно-слов'янської «гроб Господень» як «труна». Може, воно по-російськи й так, але в українській мові «гріб» має зовсім інше значення — місце поховання. До речі, нам доводилося чути, що до «Історії українського мистецтва» автори пишуть свої статті спершу російською мовою для цензури в Главліті і щойно після дозволу на друк перекладають на українську мову.

Резюмуючи, треба сказати, що другий том «Історії українського мистецтва» солідне видання, зроблене з знанням та ентузіазмом, і немає сумніву, що воно стане окрасою кожної бібліотеки. Можна тільки пожалувати, що наклад його порівняно невеликий — 8 тисяч примірників. Сподіваємося, що ці тисячі опиняться не тільки в руках справжніх чи уявних спекулянтів, а передусім на столі тих, кому вони найбільше потрібні — для пізнання і віднайдення себе самих.

Репортаж із заповідника імени Берії

Валентин Мороз

У цьому числі починаємо друкувати звернення до депутатів верховної ради Української РСР, написане одним із діячів української науки — істориком Валентином Морозом. Цей документ поширений у відписах на Україні. Публікуємо його без будь-яких правописних змін чи мовних правок.

Передрук дозволений тільки за виразним поданням джерела.

Р е д а к ц і я

ДЕПУТАТАМ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР
від політичного в'язня
МОРОЗА ВАЛЕНТИНА,
незаконно осудженого в Луцькому,
20 січня 1966 року.

Погоня закінчилась. Втікач вийшов з кущів. «Здаюсь, не стріляйте! Зброї не маю!» Переслідувач підійшов майже впритул, діловито відтягнув затвор автомата і одну за одною всадив три кулі в живу мішень. Пролунало ще дві черги: то два інші втікачі, які теж здались, були розстріляні. Тіла вивнесли на шосе. Вівчарки лизали кров. Як завжди, жертви привезли і кинули біля воріт табору, на пострах іншим. І раптом трупи заворушилися: двоє були живі. А стріляти вже неможливо: кругом люди.

Це — не початок детективної повісті. Це — не історія про втікачів з Бухенвальду чи з Колими. Це сталось у вересні 1956 р., вже після того, як 20-й з'їзд осудив культ особи, а критика сталінських злочинів ішла повним ходом. Все написане тут може підтвердити Альгідас Петрусевичус, що знаходиться в таборі № 11 у Мордовії... Він залишився живим. Два інші — Лорентас і Юрша — загинули. Такі випадки були буденним явищем.

Неширокою смугою витягнулась з заходу на схід зелена Мордовія. Зелена на карті, зелена насправді. Серед слов'янського моря — острівець звучних мордовських назв: Віндрей, Явас, Потьма, Лямбір. У північно-західному куті — Мордовський державний заповідник. Тут царить закон, полювання суворо заборонене. Але є ще один, не позначений ні на яких картах, де полювати можна круглий рік. На людей. Коли б склали точну карту Мордовії, південно-західний кут її довелося б поділити на квадрати, розгороджені колючим дротом і всіяні сторожовими вишками. Це мордовські політичні табори — край колючого дроту, вівчарок і полювання на людей. Тут, між колючими дротами, виростають діти. Їхні батьки після служби косять сіно і копають картоплю. «Папа, был шмон? А что ты нашел?». Потім вони підростуть і засвоять першу житейську мудрість цих країв: «Лагерь — это хлеб». За зловленого втікача видають пуд муки. В алданських таборах було простіше: якут приносив голову і одержував порох, сіль, горілку. Як у даяків острова Борнео, тільки голову приносили не вождеві, обвішаному намистами з людських зубів, а майорові чи капітану, який вчився заочно в університеті і читав лекції про законність. У Мордовії від такої традиції довелося відмовитись: надто близько Москва. Потрапить чого доброго такий трофей до рук іноземного кореспондента — спробуй довести, що це фальшивка, вигадана жовтою пресою.

Трьох литовців розстріляли, хоч вони не були присуджені до розстрілу. Ст. 183 КК дозволяє карати за втечу трьома роками ув'язнення, а стаття 22 КК УРСР навіть забороняє «завдавати фізичних страждань або принижувати людську гідність» в'язнів. Суд Литовської РСР (суверенної, згідно з конституцією держави) дав дозвіл кагебістам утримувати їх в ізоляції — не більше. Україна — теж суверенна, згідно з конституцією, держава, яка має навіть представництво в ООН. Її суди осуджують тисячі українських громадян і... висилають їх за кордон. Небувалий в історії прецедент: держава висилає в'язнів за кордон. Може, Україна не має місця для таборів, як князівство Монако? Проте знайшлося ж місце для семи мільйонів росіян, — а от для політв'язнів-українців немає місця на рідній землі. Тисячі українців везли на Схід — і їх поглинула сіра безвість. Поглинули льохи Соловків, піски Мангшлаку, потім сталінські «стройки» — піраміди 20-го століття, що пожерли мільйони рабів. Везли не тільки в арештантських вагонах — «добровільно» переселених теж пожирає русифікаторська м'ясорубка на безмежних просторах Сибіру та Казахстану, і вони назавжди втрачаються для української нації. Там, де заходить сонце, первісні народи розміщали Країну Мертвих, звідки не повертаються. В майбутніх українських легендах така країна буде розміщена на Сході.

Рівень цивілізованості суспільства визначається тим, наскільки воно турбується про долю своїх громадян. Катастрофа в бельгійській шахті засипала кількадесят італійців емігрантів. Італія вибухнула протестами, посипались урядові ноти, запити в парламенті. На Україні теж є парламент —

Верховна Рада УРСР. Я не знаю, чи є там люди, які пам'ятають про своє право робити запити урядові. Я не знаю, чи пам'ятають ці люди про якінебудь права депутата, крім права підносити руку при голосуванні. Але я знаю, що Верховна Рада УРСР — найвища влада на Україні, згідно з конституцією. Вона доручила одній з підлеглих інстанцій — КДБ — заарештувати, судити і розпоряджатись дальшою долею людей, звинувачених в «антирадянській діяльності». Давайте, шановні депутати Українського Парламенту, хоч раз проже-немо дрімоту, відкладемо набік розмови про свиноматок, бетономішалки та народногосподарський ефект використання суперфосфату. Хай вирішують ці проблеми спеціалісти. Давайте хоч раз облишимо Країну Солодких Позіхів, перенесемось у Мордовію і розберемось: а) хто ці люди, вирвані з нормального життя і віддані в безроздільне розпорядження кагебістів; б) кому передоручили долю цих людей.

РОЗПРАВА НАД ДУМКОЮ

У 1958 р. викладач філософії Фрунзенського медінституту Махмед Кульмагамбетов (знаходиться в таборі № 11) приніс у ректорат заяву: прощу мене розрахувати. Причина? — Незгідність з програмою викладання. Це сприйняли як сенсацію. Табун кар'єристів, які наввипередки пхалися до корита, кидали під ноги совість, гідність, переконання, аби вище зіп'ястись і перехопити у сусіда здобич, ніяк не могли зрозуміти: як це людина може відмовитись від 120 крб. тільки тому, що у неї змінились погляди! Кульмагамбетов став робітником. І от в 1962 р. його заарештували. Суд в Кустанаї осудив його до 7 років ув'язнення і 3 роки висилки за «антирадянську діяльність». В чому ж вона проявилась? Головним свідком обвинувачення був нач. відділу кадрів тресту «Соколоврудстрой» Махмудов. Єдине, що він міг сказати в суді, були слова Кульмагамбетова: «Не хочу викладати те, у що не вірю». Так відповів останній на питання: «Чому ви не працюєте за спеціальністю?» Інші звинувачення були такими ж. Та й слідчий признався: «Вообще то тебя и судить не за что, но у тебя опасный образ мыслей». Випадак типовий, буденний в практиці КДБ. Але унікальний через відвертість свавілля. Як правило, кагебісти намагаються скомпонувати хоч видимість «антирадянської» діяльності. Але тут, в далекій провінції, навіть не вважали за необхідне це зробити і визнали, що Кульмагамбетов був осуджений за по-г-л-я-д-и. Тисячі й тисячі людей судять по цій системі, хоч «обігрують» справу тонше. Ст. 126 Конституції СРСР проголошує свободу слова, друку, маніфестацій та організацій. Ст. 19 Декларації прав людини ООН говорить про «свободу шукати, одержувати і розповсюджувати інформації та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів». Отже, ст. 62 КК УРСР є нічим іншим, як порушенням вищенаведених документів, сталінським пережитком. Формулювання «агітація

або пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення радянської влади» при умові, коли кагебісти самі визначають ступінь «підривності» матеріялу, служить необмеженій сваволі.

Кожен рік в Москві видаються десятки книг закордонних авторів, нафаршированих різкою критикою радянського ладу та комуністичної ідеології. Коли ст. 62 КК є дійсно законом, то випуск цих книг є каригідною справою. Закон тільки тоді є законом, коли він обов'язковий для всіх. Де логіка: я можу вільно пропагувати погляди Гітлера, надруковані в журналі «Вопросы истории», але за власноручне видруккування спогадів Гітлера мене будуть судити! Отже, ст. 62 є просто знаряддям сваволі в руках КДБ, яке дає можливість кинути за ґрати неугодну людину за збереження першої-ліпшої книги нерадянського видання.

Я і мої товариші осуджені за «пропаганду, спрямовану на відокремлення України від СРСР». Але ст. 17 Конституції СРСР ясно говорить про право кожної республіки вийти з складу СРСР. Право кожного народу на відокремлення зафіксоване в Пакті про громадянські та політичні права людини, прийнятому 21-ю сесією Ген. Асамблеї ООН.

КДБ дуже полюбляє фразу «націоналістична література». Що означає ця фраза і де критерій визначення «націоналістичності»? Ще недавно твори Олеса, Грінченка, Зерова вважались «націоналістичними» — тепер вони вже не націоналістичні. Миші ще не погризли брошур, в яких «теоретики» типу Маланчука називали Грушевського «лютим ворогом українського народу», а «Український історичний журнал» (№ 11, 1966) вважає, що це «вчений з світовим іменем» і цитує урядову постанову, де говориться про заслуги Грушевського перед Україною. Твори Грушевського і Винниченка готуються до друку. Де ж все таки критерій? В тім-то й річ, що ніякого критерію, опертого на фундамент логіки, у кагебістів не було і нема. Вони користуються старою сталінською лінією у відношенні до української культури: «За що ж ми билися з ляхами, за що боролися з ордами, за що скородили списками московські ребра?» Він був надто великий, щоб кинути його в небуття — тому «академікам» з Києва дали наказ вишкребити ці слова з «Кобзаря» брудними копитами. «Московські ребра» стали «татарськими, польськими, англійськими». Шевченка доводиться терпіти. А от коли б щось подібне написав сучасний поет, йому дорого обійшлися б «московські ребра».

В 30-і роки з української культури було викинуто більшість імен. Мету розгадати нетрудно. Йшлося про те, щоб знекровлена українська культура не могла бути греблею проти русифікаторського валу. Найвидатніший український історик Грушевський був захований від українців; нагомість їм тикали жалюгідну «Історію УРСР» в 2 т., де головним українським національним героєм фігурував Петро I, кат української свободи. В той же час Соловйов і Ключевський, такі ж «буржуазні», такі ж «нерадянські», вільно стояли на полицях — вони були російськими істориками. Зробили

все для того, щоб молодий українець знайшов повноцінну духовну їжу тільки в російській культурі і русифікувався.

І коли б кагебісти були послідовними в сталінському тлумаченні націоналізму — вони оголосили б націоналістами всіх видатних українців, з Шевченком на чолі, не виключаючи також князя Володимира, який ще в 10 стол. займався націоналістичною агітацією — «путём ізготовления» тризубів на своїх монетах. Зрештою, коли б хтось з кагебістів захотів одержати нову зірку на погони і продемонструвати «бдительность» в боротьбі з українським націоналізмом, йому можна запропонувати цікаве «дело». Виявляється, український націоналізм існував вже у 7 стол., як свідчать знахідки зображення тризуба під час розкопок на Старокиївській горі. Правда, є одна перешкода: невідоме прізвище «бандьори», який виготовив ці зображення, але для беріївських учнів, які вміли колись знайти люльку Сталіна в 10-и місцях відразу, це дурниця.

Історія з тризубом тягнеться ще глибше: він як символ дерева життя відомий у південних народів ще до н. е., а також відомий як символ влади морського бога Нептуна. Але це вже тема для Маланчука: викрити ніким ще не досліджені зв'язки українського націоналізму з міжнародним імперіалізмом до нашої ери з метою підриву морської могутності єдиної неділимої Росії. Правда, до н. е. не було назви «Україна», але для Маланчука це не проблема. Зумів же він зробити лідера УСДРП Льва Рибалка (Юркевича) діячем СВУ, хоч Юркевич і його газета «Боротьба» були опонентом СВУ. Старий член КПЗУ Адріан Гошовський (живе у Варшаві) писав про книгу Маланчука «Торжество ленінської національної політики»: «Можна тільки безмежно дивуватися, як відповідальна людина могла зробити з Юркевича члена СВУ в той час, коли Юркевич був лютим ворогом СВУ» («Український календар», Варшава, 1966, стор. 220). Дивуватись, власне, нічого. Для «істориків» типу Маланчука, вихованих на добрих сталінських традиціях, не має значення така дрібниця, як історичний факт, коли йдеться про захист позицій російського шовінізму на Україні.

Маланчук — не самотній. Коли б Гошовський жив на Україні, він побачив би ще й не таке. Після війни ревні борці з українським націоналізмом у Львові зрізали тризубець навіть з статуї Нептуна на площі Ринок. Так і стояв беззброєний націоналістичний Нептун до 1957 р. як пам'ятник невмирущому кретинізму чорносотенців в новій одежі.

В усіх товстих і тонких брошюрах написано, що король Данило Галицький не прийняв королівської корони від папського посланця, хоч у Галицько-Волинському літописі стверджується протилежне, та й Данило після коронації звався королем, а Галичина — королівством. (Так значиться і на карті до підручника «Історія середніх віків»). Навряд чи дошкулили ці труди «буржуазному націоналізмові», борцями проти якого афішують себе Маланчуки. Кому взагалі може дошкулити

така безпорадна і жалюгідна писанина? А от в боротьбі з Істиною ці вчені мужі досягли відчутних успіхів.

Мабуть, фактів вистачить. Можна робити висновок: люди, осуджені за «антирадянську агітацію та пропаганду» — це і на коміслячі, а то й просто мислячі, духовний світ яких не вмістився в прокрустове ложе сталінських стандартів, що їх дбайливо охороняють кагебісти. Це ті, які наважились скористуватись правами, проголошеними в конституції, підняли голос проти ганебного засилля КДБ, проти порушень конституції. Це ті, що не хочуть засвоювати рабську мудрість з подвійним дном, яка велить слова конституції «право на вихід України з Союзу РСР» читати «мовчи, поки живий».

Розберемось тепер, кому віддано монополію «перевищувати» нестандартних.

НАЩАДКИ ЄЖОВА І БЕРІЇ

Характеристика людини чи середовища завжди може грішити суб'єктивізмом. Тому найкраще мати справу з автохарактеристикою. І дуже добре, що автор цих рядків має пишній букет автохарактеристик, даних кагебістами собі і своїй системі. Кагебісти не скупились на слова і взагалі не церемонились в розмовах з в'язнями, твердо впевнені, що їх слова не вилетять за глухо оббиті двері кабінетів, що крижаний жах мовчання, на якому вони спорудили свою Голгофу, ніколи не розмірзнеться. Але всякий лід колинебудь розтає, і слова, які гарчали нам в обличчя на слідстві і в таборі, ніби проголошені у велетенській мегафон, тисячоголосою луною відбилися в усьому світі.

Де коріння КДБ? Коли пройдемося до кінця тими стежками, якими спустились в нашу дійсність кагебісти, то опинимось в кошмарній гущавині сталінських джунглів. По Харцизькому виборчому округу Донецької області депутатом в Український Парламент обраний генерал Шульженко, заступник голови КДБ при Раді Міністрів УРСР. Де зробив цей парламентарій свою кар'єру? Щоб стати генералом КДБ в 1967 р., треба спочатку бути беріївським лейтенантом або капітаном у 1937. Чим займалися капітани КДБ у 1937 р.? Вбивали людей за невиконання норми (або просто для розваги) на Колимі. Це вже ні для кого не секрет, про це пишуть московські журнали. На Україні вони розстрілювали невинних людей через три дні після арешту. Послухати їх — у всьому винен Берія, а вони просто виконували накази. Точнісінько такою ж аргументацією оперували адвокати на Нюрнберзькому процесі. Виходило, що винен тільки Гітлер. Але номер не пройшов. В німецькій мові з'явилось навіть нове поняття: «Вбивця за письмовим столом». Не маю сумніву, що воно здобуде колинебудь права громадянства і в українській мові.

Може, кагебісти змінились, стали іншими? Ні, вони самі з гордістю вважають себе нащадками Сталіна. Уповноваже-

ний українського КДБ в Мордовських таборах капітан Круть заявив мені: «А що ви маєте до Сталіна? Ну, були окремі недоліки, але в цілому він заслуговує високої оцінки»; а в розмові з Михайлом Горинем Круть відверто шкодував: «Шкода, що ми в Мордовії, а не на Півночі». Начальник слідчого відділу грузинського КДБ Надірадзе сказав у 1963 р. поетові Заурі Кобалія (знаходиться в таборі № 11) під час слідства: «Ти знаєш, що я тут був у 1937 р.? Май на увазі!»

Тепер вони не носять сталінок і «вчаться» заочно у вузах. Навчання заочне у повному розумінні слова. Залікову книжку приносять в інститут, і «професура», з коліски загіпнотизована словом КДБ, ставить оцінку, не бачивши в очі студента. Представник Івано-Франківського КДБ Казаков признався мені: «Ось ви тут говорили про тоталітаризм. А ле ж я не тоталізатор». А уповноважений українського КДБ в таборі № 11 Гаращенко розправився одним махом з усіма доказами Масютка про невіршене національне питання на Україні: «Ви говорите, національне питання. Та коли вдова звернеться до голови колгоспу за соломою — хіба ж він відмовить?» І цим інтелектуалам доручили безапеляційно вирішувати питання, які навіть у спеціальних журналах вважаються дискусійними. Казаков, Круть і кагебіст з Києва Литвин «перевоспитували» мене втрьох. «Ну чого тобі треба було? Мав добру роботу, квартиру...» І кілька годин доводили, що у людини нема нічого, крім шлунка, скільки там метрів кишок. Ідея? Захист України від загрози русифікації? Тут для моїх співбесідників розмова явно відірвалась від реального ґрунту і перенеслась в сферу дитячих казок. Вони не приховували, що всерйоз її не сприймають.

Ідея... Звичайно, в книжках про це багато пишуть, і взагалі не прийнято відверто говорити, що ти безідейний. Але щоб ідея дійсно була мотивом людської діяльності — такого вони в своєму середовищі не зустрічали. Михайло Горинь чув у львівському КДБ: «Сьогодні день чекиста. — Какої день чекиста? — Зарплату дають». Ну коли вже серйозно про неї говорити, то це — міф, яким хтось задурманив людям голову, і який відволікає людину від нормального існування, опертого на трьох китах: гроші, владолюбство, жінки. А ідея — це різновидність психічного розладу, не зовсім, правда, зрозумілого; але з ним треба рахуватись, як з фактором, поряд з трьома іншими, нормальними і зрозумілими. Капітан Козлов (Ів.-Франківськ) виклав це мені так: «Одного покупають за деньги, другого жінчинами, а некоторых ловят на идею». Щоб ідея сама остійно зародилась в людській голові — таке не припускається. Ось люди, яким доручили «регулювати» духовне життя суспільства.

Було б наївно вважати цей стан речей випадковим «порушенням» соцрозвитку суспільства. Порядок, при якому поет одержує каталог дозволених образів, а художник — список дозволених і недозволених фарб, має міцне коріння в минулому, є породженням певних сил і відносин. На наших очах ці сили поступово тануть, а відносини перестають бути нормою

спілкування між людьми. Кагебісти відчують це і всю вину звалюють на Хрущова, який нібито повалив ідолів, що їм колись без роздумів поклонялись. З таким самим успіхом можна вважати півня автором ранку, але це вже істина занадто велика, щоб вклатись у черепні коробки генералів і майорів з голубими петлицями.

(Далі буде)

Два документи

З великої праці Івана Дзюби п. н. «Інтернаціоналізм чи русифікація», розділ VII якої ми опублікували в лютневому числі нашого журналу, передруковуємо тепер два промовисті документи, які свідчать про «мовну політику» російсько-більшовицького режиму на Україні — «Скаргу українських матерів» до міністерства освіти УРСР і «Лист українських шахтарів до газети „Правда“». Перший документ цитований І. Дзюбою — в розділі X, другий — у розділі XII вищезгаданої його праці. Лист шахтарів Донбасу друкуємо в російському оригіналі та в українському перекладі. Мова обох документів збережена.

Скарга матерів — «один із багатьох листів у мовній справі, які одержують різні установи УРСР». Молодим же шахтарям з Донбасу, здавалося б, усе роз'яснили. «Скільки лекцій читається, — пише І. Дзюба, — і про зближення націй, і про двомовність. А їм неясно».

Усі права застережені за вид-вами «Пролог», Нью-Йорк, і «Сучасність», Мюнхен.

Редакція

ЖАЛОБА УКРАЇНСЬКИХ МАТЕРІВ

До Міністерства освіти УРСР, м. Київ,
від матерів дітей дошкільного віку.

Ми, українські матері наших дітей-дошкільників, звертаємось до Вас з жалобою в справі припинення мовної реакційної політики Міністерства охорони здоров'я УРСР, яку воно практикує в дитячих яслах і садочках нашої місцевості, а подібно усієї УРСР. Ми протестуємо і вимагаємо, щоб у дитячих садочках і подібних їм установах в дошкільному вихованні для наших найменших була введена материнська мова (тут — українська).

Поступаючи в садок, наші діти не розуміють іншої мови, крім материнської, і не може бути виховного методу, коли вихователі звертаються до них у мові російській. Створене це безумовно і труднощі для вчителів початкових шкіл у навчанні української мови для тих дітей, яких виховувано в подібних установах.

Ми проти спотворення і калічення української мови. Проти мовно-реакційної політики Міністерства охорони здоров'я УРСР. Але ми не проти засвоєння інших — чужих мов нашими дітьми, особливо російської, але при засвоєнні спершу добре материнської (рідної).

Мовна політика Міністерства охорони здоров'я на українських землях являється антиконституційною, антиленінською, антипартиійною й антирадянською. Вона на руку різним антирадянським елементам. Вона підсичує вогонь антирадянській пропаганді закордоном. Вона ні в чому не відбігає від політики бувших окупаційних держав України.

В результаті такий великоросійсько-шовіністично-реакційний метод виховання Міністерства охорони здоров'я не приведе до перемоги комунізму.

Усі народи світу, будь вони бездержавні, згідно вчення Маркса-Леніна мають священне право на розвиток рідної, питомої культури, і кожний народ, таким чином, вносить свою частину у створення чудового вітража. Не принесе вона (реакційна політика) для Міністерства охорони здоров'я ні честі, ні бажаних успіхів. А, навпаки, ляже п'ятном чорносоотної реакції, знекровить як українську, так і російську культуру, збільшуючи кадри мовних безкультурних паралітиків. Викличе загальне обурення і осуд поступового суспільства світу політиці Радянського Союзу.

(Під листом стоїть сімнадцять підписів)

ЛИСТ УКРАЇНСЬКИХ ШАХТАРІВ ДО ГАЗЕТИ «ПРАВДА»

Редакция газеты «Правда».

Дорогая редакция! Нас интересует вопрос развития украинского языка, а в связи с этим и политика партии в отношении украинского языка. Или он должен развиваться, или пропасть? Мы просим, чтобы по этому вопросу высказали свое мнение кто-нибудь из сотрудников института языковедения АН УССР и кто-нибудь из работников идеологического отдела ЦК КПСС. Пусть выступят в газете. Нам кажется, что это интересует многих читателей, а если нельзя в газете, то в письме нам лично. Не думайте, что мы какие-нибудь социалистические националисты или шовинисты. Дело в том, что украинский язык и украинская национальность находятся

действительно в противоречивом положении. И нужно бы их двинуть в ту или иную сторону, в зависимости от того, чего требуют законы общественного развития.

В будущем будет единый общий язык на всей земле и не будет деления на национальности. Так, может быть, украинский народ будет первым, который лишится своего языка и других национальных признаков. Это уже может случиться, если перевести все остальные школы на русский язык преподавания, а литература сама по себе отпадет, так как тогда никто уже не будет пользоваться украинским языком. А раз партия держит этот курс, то переход на русский язык общения и преподавания действительно нужно начинать еще с начальных классов школы, чтобы облегчить для молодежи этот переход после окончания школы, так как на Украине вузы и техникумы с русским языком преподавания и абсолютно или в большинстве остальных обосновано на русском языке.

Почему в печати до сих пор ничего не говорится об этом? Ведь при настоящем состоянии украинской культуры, когда она все меньше и меньше обогащается национальным своеобразием, да и можно ли ее называть украинской, если она все меньше и меньше основывается на украинском языке. Украинцу должно быть стыдно и недостойно перед другими нациями, так как он не может почти ничем гордиться современным национальным. Сказать, что украинский народ бесталантлив, тоже нельзя, потому что факты говорят о большом участии украинцев в создании русской культуры как на Украине, так и в России.

А чтобы вывести нас из такого положения, нужно более широко говорить об этом и не оставлять украинцев неопределенными. Ведь так можно быть украинцем и не знать украинского языка. Это недостойно и позорно. Такой человек не имеет никакого чувства патриотизма. Он не должен носить звание украинца. Но нам кажется, что интернационалист только тот настоящий, кто любит свой народ. Признание ассимиляции украинской нации сейчас уже гораздо приличнее, чем говорить об украинском народе и не слышать украинского языка. Ведь же при потере языка население Украины не имеет права называться украинской народностью.

В общем много-много еще можно написать о противоречиях в положении украинского языка, о чем все прекрасно знают. Нам бы хотелось только, чтобы этот вопрос стал более определенным и ясным. Если уж наступило время окончательной руссификации украинского народа, то нужно активнее действовать в этом направлении. Если нет, то нужно принять решительные меры в поддержку развития украинского языка. Нам кажется, что и одно, и другое встретит поддержку народа. А впрочем можете спросить в газете. Но только тогда украинская культура станет своеобразной, богатой, обеспечивающей полностью все потребности народа, высокой, не допускающей подмены себя русской, когда вузы, техникумы,

школы и учреждения, организации будут на украинском языке, так как это положено для национальной республики, первостепенным государственным языком станет собственный. Но нам кажется, что по причине сходства языков и при большом проценте русских на Украине осуществить это нельзя, притом еще русские являются настоящими патриотами своей культуры и языка. Много и других причин, и все же мы не можем для себя уяснить правильно и быть убежденными в каком-то одном направлении. Например, мы бы хотели говорить на украинском языке, но не знаем, правильно ли это будет. Не будем ли мы иметь в этом пережиток прошлого, не будем ли мы тормозить правильный ход развития, не будем ли мы вредить интернационалистическим чувствам? А мы любим все национальности, как и свою украинскую.

Янковский Н. В., Павлюченко Н. И. — шахтеры.

Далі текст листа в українському перекладі:

До редакції газети «Правда».

Дорога редакціє! Нас цікавить питання розвитку української мови, а у зв'язку з цим і політика партії у справі української мови. Чи вона має розвиватися, чи загинути? Ми просимо, щоб у цьому питанні висловив свою думку хтонебудь з співробітників інституту мовознавства АН УРСР і хтонебудь з робітників ідеологічного відділу ЦК КПРС. Хай виступлять в газеті. Нам здається, що це цікавить багатьох читачів, а коли не можна в газеті, то в листі нам особисто. Не думайте, що ми якінебудь соціалістичні націоналісти чи шовіністи. Річ у тім, що українська мова й українська національність перебувають дійсно в суперечному становищі. І треба б їх шттовхнути в той чи той бік, залежно від того, чого вимагають закони суспільного розвитку.

У майбутньому буде єдина спільна мова на всій землі і не буде поділу на національності. Так, можливо, український народ буде перший, що позбудеться своєї мови й інших національних ознак. Це вже може й трапитися, коли перевести всю решту шкіл на російську мову викладання, а література відпаде сама собою, бо тоді вже ніхто не буде користуватися українською мовою. А коли вже партія тримається цього курсу, то перехід на російську мову спілкування й викладання дійсно треба починати ще з початкових клас школи, щоб улегшити молоді цей перехід по закінченні школи, бо на Україні вузи і технікуми мають російську мову викладання і абсолютно або в більшості решта побудована на російській мові.

Чому в пресі до цього часу нічого не говорять про це? Бож при теперішньому стані української культури, коли вона дедалі менше й менше збагачується національною своєрідністю, та чи й можна назвати її українською, коли вона дедалі менше й менше базується на українській мові. Українцеві має

бути соромно й принизливо перед іншими націями, бо він не може майже нічим пишатися сучасним національним. Сказати, що український народ позбавлений таланту, теж не можна, тому що факти говорять про велику участь українців у творенні російської культури як на Україні, так і в Росії.

А щоб вивести нас із такого становища, треба ширше говорити про це і не лишати українців не визначеними. Бо так можна бути українцем і не знати української мови. Це негідне й ганебне. Така людина не має ніякого почуття патріотизму. Вона не повинна носити звання українця. Але нам здається, що інтернаціоналіст тільки той справжній, хто любить свій народ. Визнання асиміляції української нації зараз уже багато пристойніше, ніж говорити про український народ і не чути української мови. Бож при втраті мови населення України не має права називатися українською народністю.

Взагалі можна ще багато-багато написати про суперечності в становищі української мови, про що всі чудесно знають. Нам хотілося б лише, щоб це питання стало більш визначеним і ясним. Коли вже настав час остаточної русифікації українського народу, то треба активніше й діяти в цьому напрямі. Коли ж ні, то треба застосувати рішучі заходи на підтримку розвитку української мови. Нам здається, що і те й друге буде підтримане народом. А зрештою, можете запитати через газету. Але тільки тоді українська культура стане своєрідною, багатою, високою, такою, що забезпечуватиме повнотою всі потреби народу і не допускатиме підміни себе російською, коли у вузах, технікумах, школах й установах, організаціях буде українська мова, як це й належить національній республіці, коли першорядною державною мовою стане власна. Але нам здається, що з причин подібности мов і при великому відсотку росіян на Україні здійснити це не можна, до того ж росіяни справжні патріоти своєї культури й мови. Є багато й інших причин, і все ж ми не можемо правильно собі вияснити і з переконанням прийняти той чи той напрям. Наприклад, ми хотіли б говорити українською мовою, але не знаємо, чи буде це правильно. Чи не матимемо ми в цьому пережиток минулого, чи не будемо ми гальмувати правильний хід розвитку, чи не будемо шкодити інтернаціоналістичним почуттям? А ми любимо всі національності, як і свою українську.

Янковський Н. В., Павлюченко Н. І. — шахтарі.

Терор, про який заговорив тепер світ

Зиновій Семенів

Приблизно в середині 50-их років загніздилася в українському еміграційному суспільстві певна зневіра: все рідше і рідше надходили до нього вістки з батьківщини про збройну боротьбу УПА і визвольного підпілля проти північного окупанта; смерть вусатого диктатора не здолала зрушити основ імперії, якій на ім'я СРСР; студії радянської преси, на яку в основному ця еміграція була здана, не давали підстав на рожеві надії, бо згадувані в цій пресі поодинокі вияви обурення не могли бути доказом широко закроеного опору всього українського населення ворогові; хрущовська політика своєрідного відпруження могла радше підсувати здогад, що в надії на дальшу лібералізацію населення примириться з новою ситуацією і поводитиметься більш-менш пасивно.

Аргументів, які промовляли б на виправдання не надто оптимістичних настроїв еміграції, можна наводити багато більше. Не останню роль у формуванні психологічної настанови відіграє тут й інтенсивне залицання Заходу до «країни рад», наче б не було вже ніякої загрози від московського комунізму, нібито в історії не було Катиню і Вінниці, поступового підкорювання нових сателітів, польського, угорського і східнонімецького повстань, берлінського муру тощо. «Не відомо», якими каналами формується день-у-день громадська думка, нібито російський ведмідь уже не дикий ведмідь, а приручений, такий, якого можна пускати в сальони, ба навіть давати під його опіку безборонних дітей.

Маючи все це на увазі, можна собі уявити величезне значення, яке має лист Івана Кандиби «Першому секретареві ЦК КП України Шелестові Петрові Юхимовичу» (див. «Сучасність» ч. 12, грудень 1967) для нашого загалу по цей і той бік залізної завіси. Це своєчасний і гідний документ до святкування 50-ліття т. зв. жовтневої революції. Він раптом відкриває нам широчезну проблематику життя українського народу на рідних землях, відхиляє бодай частинно завісу, за якою захована повнота настроїв і прагнень наших земляків на батьківщині.

Цей першорядної ваги документ цінний перш за все тим, що в ньому знаходимо елементи далі пульсуючого прометеївського духа, шевченківського «караюсь, мучуся, але не каюсь». У ньому є й виклик займанцям та їхнім яничарам, і заклик до боротьби та витривалості українському народові, і закид усьому «вільному світові», який в СРСР не хоче бачити нічого іншого, як лише «святую Росію». Та й ми, українці на чужині, маємо змогу після тривалого часу переконатися, що раз кинуте в землю зерно не пропало, а сходить на славу. Те, за що боролися наші діди і прадіди, що проповідували найкращі мужі України, за що клали свої голови воїни українських армій у час визвольних змагань та революціонери міжвоєнного періоду, що проголошували і за що проливали кров бійці УПА і підпільники ОУН — все це знаходить свій вияв у відважній поставі і постулятах сучасного українського покоління. Нехай ці постуляти мають іншу термінологію, вони увійдуть в історію як ланка єдиного ланцюга: постійного змагу українського народу за своє самостійне буття. Ця свідомість, посилена документом найновішої дати, є, коли хочете, теж найкращим відзначенням 50-ліття української революції і 25-ліття постанови УПА.

Ми далекі від того, щоб лише звеселитися з приводу опублікування листа Кандиби. Бо за цим листом, який, що правда, наповнює нас гордістю за наше молоде покоління і вірою в краще майбутнє, криється трагізм молодих людей — автора листа і його товаришів та безлічі інших українців, про яких мовиться в листі і про яких ми нічого не знаємо. І власне цей другий, трагічний бік справи повинен полонити нашу увагу не менше першого. Бож люди засуджені на довголітні каторжні роботи не за якусь одверту боротьбу, не за будь-які кримінальні злочини, а за свої переконання (до речі, марксистські) і за намагання реалізувати ці переконання шляхом формально дозволеного засобів.

Тут немає потреби переповідати обставини, які довели до львівського процесу над сімома особами, з того числа чотирма членами КПРС, насвітлювати перебіг процесу, оскарження вироку до Верховного суду УРСР і рішення останньої інстанції. Всі ці питання представлені з достатньою ясністю в листі І. Кандиби. Тому належить звернути увагу на проблеми, яких він не порушував або не достатньо їх наголосив.

Коли дивитися на справу з позицій радянських конституцій, то треба б сказати, що до такого процесу взагалі не повинно було дійти. Бож підсудні робили тільки те, що дозволене конституціями. Стаття 125 конституції СРСР і відповідно ст. 105 конституції УРСР забезпечують виразно свободу слова, друку, зібрань і мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Правда, все це мало б відбуватися у відповідності з інтересами трудящих і з метою скріплення соціалістичного устрою, однак і тут не можна б підсудним нічого закинути, бо вони прагнули самостійності України «з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм». Хіба ж такий

устрій не є в інтересах українських трудящих? Знову ж і право на самостійність можна вивести також з конституцій: з цитованої Кандибою ст. 14 конституції УРСР і ст. 17 конституції СРСР, згідно з якими зберігається за кожною республікою право виходу з СРСР. Ці статті не встановлюють правил, способу цього виходу, не визначають, хто і як підносить такий вихід, тому не можна вважати злочином, коли за пропаганду в цій справі береться одиниця або група осіб.

Об'єктивно було б виправдане, якби члени групи, що були членами партії, були притягнені до партійної відповідальності за порушення партійної дисципліни. Мабуть, жодна партія, а тим більше більшовицька, не дозволить собі на те, щоб її члени ініціювали якийсь новотвір, що суперечить її основним настановам. Але на цьому все мало б і скінчитися. Тим часом група осіб, яка хотіла на практиці застосувати «забезпечені» конституцією права, була поставлена перед судом і обвинувачена у найтяжчому злочині.

Вже сам факт, що процес (і навіть проголошення вироку) відбувся при закритих дверях, насторожує. З правового погляду це явно і недвозначно суперечить ст. 20 Кримінально-процесуального кодексу УРСР, в якій говориться про відкритий розгляд справ у всіх судах, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці або в справах про злочин осіб, які не досягли 16-річного віку, в справах про статеві злочини і т. п. Натомість вирок «у всіх випадках проголошуються публічно».

Як бачимо, і тут суд допустився беззаконня, а радше протизаконности. Ми не знаємо, якими мотивами він при цьому керувався; у всякому разі закритий розгляд справ важко було б підтягти в конкретному випадку під «охорону державної таємниці». Пояснення цього факту слід було б шукати в політичній мотивації, тобто в свідомості, що відкритий процес, при так хитко побудованому обвинуваченні і при вмілій аргументації підсудних міг би «негативно» вплинути на слухачів. А коли так, то розмови про «всенародну державу», яка висловлює думки і прагнення мільйонних мас населення, у якій «немає політичних в'язнів», де так інтенсивно наголошується потреба дотримуватися «соціалістичної законности» — є звичайним піском в очі для наївних і необізнаних. Бо фактично маємо тут справу з свідомим надуживанням права судовими органами, права, встановленого тим таки режимом, якому і суд служить душею і тілом. Іншими словами, у даному процесі застосовано стару російську приказку: «Закон что дышло: куда повернул, туда и вышло».

Іншою проблематичною справою є кваліфікація «злочинів» підсудних. Не зважаючи на фактичний стан, суд оцінив дії підсудних як «зраду батьківщини» і згідно з цим ухвалив свій вирок. І. Кандиба — людина з вищою юридичною освітою (нотар і адвокат), вишколена в радянських умовах, але й йому важко зрозуміти цю кваліфікацію. Тому так настирливо звучить його питання: «... в чому ж виражається

так звана „зрада Батьківщини“?» Читаючи його аргументацію, мусиш обов'язково прийти до висновку, що суд не був «незалежний і підкорений тільки законові», як це гарно говорить в ст. 18 КПК УРСР. Очевидно, що воля КГБ і партійних чинників вирішила справу кваліфікації, а в зв'язку з цим і судового вироку.

Наскільки хитка незалежність судівництва в СРСР, і зокрема в УРСР, свідчить і вирок відкличної інстанції — Верховного суду УРСР. Якщо вірити Кандибі, який спирається на достовірні відомості, вирок Львівського облсуду мав бути Верховним судом докорінно змінений, але... виявилось, що КГБ сильніше і за найвищий суд в УРСР.

Ми не маємо причини не вірити Кандибі, у кожному разі до того часу, доки протилежна сторона не дасть протидоказів. Кандиба з свого ж боку ледве чи був би наважився писати листа Шелестові з інсинуаціями на ряд радянських органів. А коли він це робить з гострою критикою й обуренням, хоч і перебуває в руках більшовицьких можновладців, то це означає, що фактично гвалтування елементарного права в УРСР досягає катастрофальних розмірів.

Все це вказує, що згадувані вже закляки до скріплення «соціалістичної законности» є іронією над правом і людською гідністю. Терористичний апарат, як і за сталінських часів, далі чинить сваволю, не зважає на жодну букву ним же встановлюваних правових норм. Дивує лише, що при такому стані взагалі ще влаштовуються будь-які процеси. Чейже партійний чи кагебівський бюрократ міг би з таким самим успіхом проголосити висоту кари без потреби влаштовувати формальну судову розправу. А коли такі розправи ще відбуваються, то мета їх хіба тільки суто пропагандивна: є потреба і бажання бодай формально зберегти уявну справедливість виміру кари.

Серед вимог, ставлених І. Кандибою Шелестові, є також домагання, щоб, коли вже відбувати кари, то на рідній батьківщині, тобто щоб українці відбували покарання на Україні. Цю вимогу він обґрунтовує логічно, мовляв, ми — українці, наша батьківщина — Україна; якщо ми зрадили батьківщину, тоді повинні б у ній відбувати покарання; у виправно-трудовах колоніях ми мали б бути «перевиховані», тому нехай нас перевиховують українці.

Виявляється, таку вимогу можна обґрунтувати правними постановами, про які, очевидно, Кандиба нічого не знав. У «Радянському праві» за листопад 1967 року появилася стаття про «розвиток радянського виправно-трудового права в УРСР» І. Гельфанда і А. Носенка з Київської вищої школи МОП (міністерства охорони громадського порядку), в якій автори дають сконденсований історичний нарис цього права. Пригляньмося ближче до цієї статті.

Автори твердять, що після жовтневої революції більшовицький режим докорінно змінив тюремну систему царизму, з тим, що, згідно з вимогами другої програми партії, «пе-

ред органами юстиції було поставлене завдання провести широку реформу тюремної справи з поступовою заміною тюрем виховними установами». Уже перший нарком юстиції УРСР О. Хмельницький «виражав упевненість у тому, що революціонери, піонери комуністичного будівництва в галузі тюремної справи, ставши на чолі місць ув'язнення, зуміють перетворити тюрми з вогнища злочинності в трудову школу, де праця і знання, поєднуючись з принципами соціалістичного світогляду, перевиховуватимуть покалічених капіталістичним ладом людей у чесних трудівників».

З цього бачимо, що вже з перших кроків більшовицька влада стала на позицію кари як виховного засобу, тобто на позицію т. зв. релятивної теорії, за якою, відбуваючи кару, засуджений повинен бути підготований до майбутнього суспільного життя (спеціальна превентивність через виховання). Ця настанова не змінилася й до сьогодні. На словах радянські тюрми мали б бути мало не своєрідними університетами комуністичного виховання. На ділі ж в СРСР розглядають кару як «відплату», що, зрештою, проголошують т. зв. абсолютні теорії. Таким чином і тут бачимо розходження між теорією і практикою.

На протязі 50-річного існування УРСР справа місць ув'язнення зазнавала різного правового регулювання, при чому «був широко використаний досвід братньої РСФРР». У 1920 році НКЮ УРСР видав був «Тимчасове положення про центральний і місцеві тюремно-каральні відділи», і з цього часу виводиться початок створеної на Україні виправно-трудової системи. 23 жовтня 1925 року ВУЦВК затвердив перший «Виправно-трудоий кодекс УРСР» (ВТК), який, згідно з загальносоюзною настановою, розглядав «виправлення засуджених» за головне завдання виправно-трудоих установ. З приходом до влади Сталіна становище поступово мінялося. Увійшов у вжиток термін «виправно-трудоі табори у віддалених місцевостях», що означає ніщо інше, як концтабори. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 6. 11. 1929 про зміни «Основних начал кримінального законодавства СРСР» передбачалося, що позбавлення волі від трьох до десятих років відбувається саме у виправно-трудоих таборах. 7. 4. 1930 РНК затвердила «Положення про виправно-трудоі табори». Республіканське регулювання поступово втратило своє значення, бо коло цієї справи заходився московський центр. Ще більше помігне це від часу створення союзно-республіканського наркомату внутрішніх справ (1934). Очевидно, український, як і всі республіканські ВТК, втратив цілковито своє значення. Тоді ж виправно-трудоі установи перейшли з відання органів юстиції до органів внутрішніх справ, яким вони підпорядковані й досі (тепер міністерства охорони громадського порядку).

Цей стан тривав до 1956 року. У цьому році нібито було ухвалене рішення про недоцільність дальшого існування ви-

правно-трудовах таборів і перетворення їх на виправно-трудо-ві колонії. Розуміється, від зміни назви не міняється суть.

Куди важливіше одначе (і тут ми наближаємося до вимог Кандиби) те, що тоді «було також визначено, що засуджені до позбавлення волі повинні відбувати покарання в межах області, краю, республіки за місцем їх проживання або вчинення злочину і засудження».

І ще одне: згідно з «Радянським правом», у 1957 році мали бути утворені при виконкомах місцевих рад трудящих спостережні комісії, «на які покладався постійний контроль за додержанням законности у ВТУ, нагляд над всією їх діяльністю, а також подання їм допомоги у перевихованні ув'язнених на підставі залучення їх до суспільно-корисної праці». «Радянське право» твердить далі: «... створення спостережних комісій набагато посилило ролю радянської громадськості в здійсненні виправно-трудо-вої політики, зміцнило соці-ялістичну законність у місцях позбавлення волі».

Здається, коли б в СРСР практика не розходилася з теорією, то українці, ув'язнені в концтаборах, уже давно відбували б своє покарання на Україні. Щоправда, від цього їм не було б багато легше, одначе щось позитивне було б: от хоч би з уваги на відвідини родичів.

Згідно з твердженням «Радянського права», у 1961 році, у зв'язку з розширенням «суверенних» прав союзних республік, у тому числі і компетенцій у законодавчій ділянці, в усіх союзних республіках були прийняті республіканські положення про виправно-трудо-ві колонії і тюрми МВС (міністерства внутрішніх справ). На Україні таке положення затверджене указом президії ВР УРСР від 21. 7. 1961. Структура виправно-трудо-вих установ кладе в основу т. зв. виправно-трудо-ві колонії чотирьох видів режиму (для дорослих). Автори статті особливо підкреслюють «гуманний характер покарання» в положенні і як доказ подають, що на Україні і в ряді інших союзних республік утворено в 1964 році спеціальний вид виправно-трудо-вої колонії — колонії-поселення для утримання в ній ув'язнених, які «твердо стали на шлях виправлення, в тому числі і таких, що не підпадають під дію закону про умовно-дострокове звільнення».

Гельфанд і Носенко твердять, що положення 1961 року стало важливою віхою у відновленні і розвитку республіканського виправно-трудо-вого законодавства. Тепер готуються загальносоюзні «Основи виправно-трудо-вого законодавства». Знову ж, згідно з постановою президії ВР УРСР від 29. 5. 1967, ведуться підготовні роботи для складення «Виправно-трудо-вого кодексу УРСР».

Таким чином коло замикається. Як ми бачили, існував уже раз ВТК УРСР і його ніхто не анулював: але діяти перестав він тому, що його підмила вода московського централізму. Сьогодні знову докладається багато зусиль, списують-ся тонни паперу, ведуться безконечні дискусії, і все це без

будь-яких практичних наслідків. Обласний кагебіст чи партійний чиновник може, як це ми бачили з процесу юристів 1961 року, домогтися свого всупереч всякій формально діючій правній нормі.

З другого боку, доводиться ствердити і позитивний бік справи: українські юристи (очевидно, не всі) роблять у конкретних умовах те, що тільки можливе, щоб наголосити і запровадити в життя український, національний правопорядок і тим пригнуждати розбещеного окупанта. Теперішнє становище на Україні не вдовольє не тільки широких верств населення, але й партійців на впливових посадах, про що може свідчити процес юристів. Вони, щоправда, не роблять жодної революції, не йдуть на барикади, одначе домагаються своїх прав на основі формального дозволу закону. Іншими словами, вони б'ють ворога його власною зброєю. І тут власне виявляється підступність режиму: суто політичні питання він намагається розв'язувати на основі кримінального кодексу, підставляючи під його правну норму фіктивний стан або нагинаючи на власну вподобу правну норму до фактичного стану. Як не назвати цього становища розбоем і терором?

На жаль, наявна в СРСР система судівництва не дає можливости забезпечити законність при вимірі справедливости. Тому тим більший обов'язок еміграції вжити всіх приступних їй засобів, щоб показати справжнє лице московського комунізму. Мабуть, слід було б включити в цю справу різні міжнародні інституції, як, наприклад, ООН, її Комісію прав людини, Комісію міжнародних вільних юристів та інші інституції, а також різні допомогові установи, як Червоний Хрест тощо. Хоч наслідків від таких заходів не можна очікувати надто великих, але бодай міжнародна громадська думка повинна бути поінформована на основі документів про поптання всякого права на нашій батьківщині.

З приводу справи юристів

Анатоль Камінський

Документи Івана Кандиби, опубліковані в «Сучасності» за грудень 1967, разом з іншими «захаявними» матеріалами про сучасне становище на Україні, заслуговують на широку і детальну аналізу, яка могла б зовсім добре виповнити щонайменше солідний одностомник. Тут, очевидно, наші наміри куди скромніші, і засягом і самим тематичним об'єктом. Нам не йдеться про якусь ширшу соціально-політичну аналізу всіх цих явищ у цілому і в деталях, і ми обмежимося кількома думками до оцінки деяких специфічних подій, про які мова у вищезгаданому документі Кандиби. Уважаємо бо, що вони вже самі вимагають окремої аналізи й оцінки, як певні, своєрідні прояви чи радше спроби організованого політичного опору проти російського окупаційного режиму на Україні.

Але насамперед — про що конкретно йдеться? Маємо на увазі такі справи: спробу створення «Української робітничо-селянської спілки» (УРСС), відому ще як «справу юристів» на чолі з Левом Григоровичем Лук'яненком, яка закінчилася 20 травня 1961 процесом у Львові; «Український національний комітет» (УНК), підпільну організацію, яка об'єднала 20 осіб, переважно робітників і студентів, і була ліквідована теж на львівському обласному процесі 16-23 грудня 1961; і т. зв. Станиславівську справу, викриту в грудні 1958 року у сьогоднішньому Івано-Франківському, оформлену в «Об'єднану партію визволення України» (ОПВУ), метою якої було «національне визволення і створення самостійної незалежної України». І остання закінчилася закритим процесом у Івано-Франківському 4-10 березня 1959. До останньої справи були причетні, як й у випадку УНК, у першу чергу робітники і студенти, з перевагою перших. Тут не місце переповідати всі факти названих справ, бо сподіваємося, що кожний зацікавлений познайомився вже з ними з матеріалів у «Сучасності». Тому перейдемо відразу до самого розгляду певних аспектів вищезгаданих справ, на тлі загальної картини сучасного становища на Україні.

Передусім треба зазначити, що вищезгадані три справи не є поодинокими, ізольованими явищами. У документі І. Кандиби говориться зовсім виразно, що «подібних, але менших

справ багато, а одиноких по справі сотні із різних областей України». Йдеться тут отже не про кілька справ на теренах Західньої України, але про більш численний феномен по всій території України, тобто не про чисто західньоукраїнське явище, але загальнособорницьке, чи всеукраїнське. До речі, цей соборницький елемент заманіфестований і в персональному складі обговорюваних політичних спроб, і на окреме підкреслення заслуговує факт, що якраз Лев Г. Лук'яненко, ініціатор Української робітничо-селянської спілки (УРСС) був із східних областей, конкретно з с. Хрипівки, Городнянського району, Чернігівської області. Як відомо, він був автором «Проекту програми УРСС». На тлі інших суспільно-культурних процесів, які мають місце на наших землях і які теж носять виразно соборницький характер, все це разом має дуже важливе значення для дальшого розвитку українства. Якщо говорити сьогодні про своєрідну суспільно-культурну динаміку цілої української молодшої і середньої генерації, то в територіяльному сенсі треба говорити щонайменше про два центри: Київ і Львів. Своєрідне висунення на перший план цих двох міст як осередків українського культурного відродження є в даному випадку ще одним виявом соборницького характеру теперішніх культурних і суспільних процесів на Україні. Це слідне, між іншим, і в «територіяльному цілеспрямованні» ударів ворога і в реакції населення на них: арешти і процеси української інтелігенції в 1965—66 пройшли в Києві, Львові, Луцькому, Івано-Франківському, Феодосії, Житомирі і т. д. Демонстрації проти них відбулися і в Києві, й у Львові. Протести теж були підписувані не тільки у Львові, але і в Києві, до речі, — в останньому в першу чергу.

Варто підкреслити між іншим, що якраз у випадку того, що ми назвали «суспільно-культурною динамікою» сучасного українства, перед тут за традицією веде таки Київ. Натомість, якщо йдеться про організовані спроби політичного опору, як виглядає, перевагу має, принаймні дотепер, Львів і Західня Україна. Причин цього треба шукати не тільки у ще відносно свіжих традиціях політичної підпільної і легальної організованої боротьби на цих землях, але й глибше. Вужча розмахом і масштабами, але зате більш схильна до «комітетної схематичної організованости» і «кооперації», західньоукраїнська ментальність завжди тяжіє до такої чи іншої «організації», «комітету», «об'єднання». Не випадкове теж, мабуть, що в юристів — це «спілка», у двох інших — «комітет» і «об'єднана партія». Спілка має дещо інший соціологічний посмак і, до речі, звучить більш загально, ширше, «по-соборницьки».

На противагу до процесів культурно-суспільної динаміки, які відбуваються своєрідно природним, майже стихійним, «безорганізаційним» і «безпрограмовим» шляхом, прояви організованого політичного опору визначаються передусім якраз моментом цієї виразної організованости, визначеної програмою і дієвої цілеспрямованости. І то навіть і тоді, коли сам зміст політичної програми перегукується з загальними тен-

денціями «культурницької динаміки». Так, наприклад, у випадку і УРСС, і УНК, і ОПВУ йшлося також і про оборону мови, культури, традицій тощо. Так само в питаннях програмової методики, принаймні у випадку УРСС, кладено в основу «ленінську аргументацію» і дія була цілеспрямована на виправлення радянської системи в рамках легальності. У програмі (чи пак її проєкті) говорилося виразно:

«Отже мета цього першого етапу нашої боротьби полягає в завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення незалежної національної держави. Методи досягнення цієї мети мирні, конституційні...» (Стор. 3 «Проєкту програми УРСС», підкреслення наше — А. К.).

Але це ще не все. Бо в той час, коли процеси в «культурницькій динаміці» йшли самопливом і в них переважали елементи українофільства (хоч часто й публіцистичного характеру), а в організованих спробах політичного опору силою обставин включалися ці самі «програмові» елементи, одночасно організовані форми опору мали ще щось більше: візію виразної політичної концепції самостійництва.

При тому ця концепція самостійності була не декларативним загальником, а виповнювалася досить сконкретизованим змістом політичної і соціальної демократії. Так, наприклад, у проєкті УРСС читаємо виразно:

«Ми боремося за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні і духові потреби своїх громадян на ґрунті усупільненої економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму, по-друге, в якій би всі громадяни дійсно користувались політичними свободами і визначали напрямок економічного і політичного розвитку України...»

«Засоби нашої боротьби, боротьби за певний наш ідеал, яким є самостійність України з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм...» І вкінці: «Справа утворення Самостійної України кінець кінцем вирішуватиметься не лише партією, а усім народом».

Знову ж назва і персональний склад двох інших організацій (перевага робітничого елементу) теж вказують виразно на пов'язання національно-політичного з соціальним елементом.

У цьому відношенні стосовні явища мають історичне значення у розвитку політичної думки українства і в історії нашого народу взагалі.

З соціально-політичного погляду зовсім природне, що в «культурній динаміці» маємо справу з письменниками, поетами, мистцями і культурними діячами взагалі, для яких сама творчість у її різnorodності самодостатня і не вимагає таких чи інших організаційних рамок. У випадку правників і робітників, з їхнім точним і практично-реальним способом думання, організовані форми всякої дії — є так само природні і konieczні чи просто зумовлені ментальністю цих суспільних верств. Є тут і елемент усвідомлення того, що в умовах тоталі-

літарного режиму, який посідає монополію на всяку організованість, можливо протидіяти йому також тільки організованими формаціями.

Ще більше ця професійна ментальність виявляється у випадку юристів, які починають свою діяльність від проекту програми, дискусії, зборів і т. п. формальностей легалістичного характеру. Також змістово є тут виопуклення легалістичного моменту у постійному посиленні на легальність, правовість, конституційність.

Вартий відзначення факт віку арештованих і суджених. Все це в основному уродженці 30-их і 20-их років, з перевагою перших, тобто всі вони належать до тієї генерації, яка суспільно дозрівала вже цілковито в умовах радянського режиму.

На окрему увагу заслуговує професійний елемент у цих справах на тлі історичного розвитку. Справа не тільки в тому, що якраз робітництво і правничий апарат, згідно з радянськими постулатами, мали б бути основною підпорою радянського режиму. У випадку робітничої класи цей міт уже давно перекреслений практикою радянської робітничої і соціальної політики, яка привела робітничу класу до нечуваного дотепер уярмлення, позбавивши її не тільки права власності на власну працю, але й права на страйки.

Натомість у випадку юристів справа принаймні дотепер стояла інакше. Правничий елемент був засадничо у своїй цілості ідентифікований з карними органами радянської системи, тобто належав до більш-менш тієї самої категорії, що й КГБ, міліція і т. д. Не забуваймо, що в період революції і перший час після неї юристи були «мечем революції», а пізніше, за Сталіна, у 20-их і зокрема 30-их роках вони стали «мечем контрреволюції». Їм не дрижали руки, коли вони судили і часто власноручно розстрілювали «ворогів народу» і справжніх революціонерів, а якщо й дрижали, то вони не мали відваги протестувати. Якщо, іншими словами, і був сумнів чи тихий голос сумління, то він був слабкий, щоб привести до вияву самого протесту. Тепер же вперше у службовців радянської Теміди не тільки почало озиватися сумління, але настає переоцінка дотеперішніх вартостей; появляється не тільки сумнів, але усвідомлення безправ'я, строжем якого вони були, і практичні спроби з тим безправ'ям боротися.

Той факт, що якраз юристи зробили спробу утворення УРСС, має на тлі радянської дійсності кардинальне політичне значення, як віддзеркалення кризи радянської системи в її основній соціологічній базі. Це бо є сигналом внутрішньої кризи і конфлікту в найбільш важливому центрі радянського державного ладу. Очевидно, подібні процеси не є виключно українським явищем, вони мають всесоюзний характер. З українського погляду дуже важливим тут є однак не тільки те, що подібні явища мають місце в росіян й інших народів СРСР, але факт, що в українському випадкові цей процес позначив-

ся одночасно шуканням власних державно-правних формул. Коротко: юристи переносять українську проблему в СРСР з площини національно-культурного руху в площину правно-політичну чи навіть державно-політичну.

Усвідомлення безправ'я і переоцінка «радянських» вартостей не є, очевидно, виключно «правничим явищем». Ці елементи пронизують сьогодні весь спектр того, що ми назвали «суспільною антирежимовою динамікою». Центральним є тут загальне усвідомлення радянською людиною, що комуністична система — це брехня і зрада справжніх революційних ідеалів і що з таким станом треба боротися. Уже в 20-их роках було усвідомлення цієї «зради революції», але його задушили терором (в тому числі і руками «правничих органів»). Післясталінська відлига не лише змогла це «усвідомлення» злочинності режиму відродити, але й створила передумови для вияву активного протесту. Останній перелякав режим і викликав протинаступ.

Однак поширення цієї свідомості і психологічна готовість боротися з сучасним станом охопила такі широкі шари суспільства, що протинаступ наражається на опір. Немає сумніву, що великою мірою це зумовлене й послабленням і розкладом режиму. Він сьогодні не в стані перешкодити тому, що усвідомлення, свідомість переходить у дію. А це й творить базу для різнорідних форм протесту, в тому числі й для українських, російських, грузинських та інших «УРСС».

Картина стане ще більш разючою, коли зважити, що Лук'яненко і Кандиба були допитувані і суджені Саргадєєвими і Лєдіновими, речниками крайнього російського шовінізму і аморального, безоглядного (при тому спримітивізованого) насильства. Є тут виразне протиставлення двох полярно відмінних сил: з одного боку, поступовий український елемент з його не тільки морально-ідейною, але й політичною перевагою над своїм «партнером», з другого боку, держиморда, який опинився сьогодні в позиції безоглядного російського гнобителя, позбавленого всяких моральних та ідейних мотивів. І якраз цей елемент є сьогодні підпорою радянської системи! Коли зважити, що слабкість режиму виводиться звичайно з кризи і розладу його власної соціологічної бази, то в даному випадку справа юристів в українському і російському укладі дуже й дуже промовиста. Коротко: це ще одне підкреслення ідейно-політичного банкрутства і загинання радянської системи.

Роля робітництва у двох з названих організацій має велике значення не тільки з огляду на те, що робітничий елемент є за традицією найбільш радикальним і потенційно революційним. До речі, згадаймо лише недавній Новочеркаськ! У нашому випадку ще важливіший той факт, що тут маємо поєднання українського національного політикуму з соціальним. Ця синтеза національного і соціального чи точніше — національно-політичного і соціально-економічного елементів

— є виразним запереченням «монополії» російської робітничої класи на роллю речника всієї робітничої класи СРСР, ніби профільованої тільки соціально (а не національно). Іншими словами, сьогодні вже можна говорити про українську робітничу класу, так само, як про російську, польську чи іншу, а не пакувати її в один «соціальний» котлолок із російською.

Виникає питання, чому режим чи, ще точніше — КГБ приступило до ліквідації цих форм організованого опору вже в самому зародку їх, діючи всупереч класичним методам вичікування, включення щораз ширших кіл заангажованих, помноження «дел-формулярів» і розгалуження провокацій? Чейже, наприклад, у випадку УРСС, яка ще навіть не була створена, від самого початку був підісланий сексот! А значить, з «оперативного погляду» була зроблена помилка, якщо не «злочин».

Треба припускати, що було декілька дуже серйозних політичних причин, які зумовили такий поспіх. Нам здається, що ключ розгадки лежить насамперед у страху режиму перед усякого роду організованим опором на тлі сучасного становища в СРСР у цілому. Цей стан визначається не тільки загальним ідейно-політичним розкладом режиму, але й зростанням антирежимної потенції. Одним з її виявів є своєрідна суспільна динаміка, яка криється в загальному невдоволенні населення з існуючого стану, в його одвертій критиці, у спробах протиставитися режимовим «перегинам» — легальними і півлегальними засобами, у «захалавщині» — не тільки літературній, але й, наприклад, радіоаматорській і т. п. На тлі цього всього всякий організований опір мусить викликати у «владі імущих» нелюдський страх і примушує їх на такий чи інший «оперативний поспіх». Звідси й закриті суди, і засекречення взагалі, щоб не допустити до розголошення справ, не дати приводу для демонстрацій та інших виявів протесту населення. На тлі загального ферменту, неофіційних дискусій і критики народних мас, динамічного напруження і подекуди навіть зневаги до терору (славнозвісне — «нічого гіршого вже мені не можуть зробити») режимовці вбачають іскру революції, яка готова запалити весь Радянський Союз. Нездібні зрозуміти закономірність соціально-політичних процесів, вони часто навіть перебільшують ці небезпеки для себе і дійсно розцінюють народні маси як своєрідну бочку суспільного динаміту, для зірвання якого вистачає однієї якоїсь іскри.

При тому, як видно, сучасні режимові верхи просто не розуміють становища. Вони не здають собі справи з того, що суспільна антирежимна динаміка має глибші об'єктивні причини. Вона зумовлена не тільки негативними аспектами й ексцесами сучасного реакційного режиму, але й фактом певних змін. Ідеться тут про прихід нового, молодого покоління, появу освіченої радянської людини, людини більш людської, нормальнішої, з куди меншою дозою сталінських комплексів,

людини, що її продукують школа, університет, лабораторія, завод, академія, модерна технологія, компютор, кібернетика і т. д. Це є в першу чергу базою сучасної суспільної антирежимної динаміки, яку не можна навтралізувати чи тим більше ліквідувати застарілою терористичною практикою КГБ, зокрема такою, яку стосують Сергадєєви і Старікови. На тлі сучасного стану в СРСР їхні заходи є суспільними дивоглядами, які тільки ускладнюють ситуацію і заганняють режим у глухий кут. Бо якщо, наприклад, ЦК КПРС мав би стосувати такі самі чи подібні суспільні заходи для усунення кризи, які стосує КГБ у випадку організованого політичного опору, тоді він мусів би починати від ліквідації шкіл, університетів, академій і т. д., тобто реалізувати відомі проекти деяких міністрів освіти і внутрішніх справ царського режиму XIX століття... А це ж цілковитий нонсенс! Але не меншим нонсенсом є пробувати руками Сергадєєвих і Старікових чи Дуднікових розв'язувати суспільні проблеми, до яких вони так само беруться, як різник до операції мозкової оболонки. Навіть сліпий мусів би бачити, що в такій ситуації КГБ може зробити тільки одне: загнати режим у таку кризу, з якої вже справді не буде виходу.

Одночасно слід припускати, що якраз український організований опір «удостоюється» особливої уваги. Ідеться тут не лише про ремінісценції з недавнього минулого з масовим підпільним рухом 40-их і 50-их років, але й про генеральну настанову Москви до всього, що українське. Ця настанова зводиться до одного: не допустити до будь-якого розвитку справжнього українського політикуму (навіть і комуністичного), а в першу чергу не допустити до будь-чого, що має виразні програмові й організаційні форми.

Важко припустити, щоб оперативний поспіх, з яким діяло Львівське КГБ у випадку УРСР, був зумовлений ще іншими мотивами, наприклад, особистої вигоди чи кар'єри поодиноких офіцерів КГБ. Хоч, очевидно, і цього не можна виключати, якщо зважити поведінку КГБ з Луцьковим, одним з підсудних, якого підступом і шантажем змусили себе самого послати в Мордовію... Але в даному випадку, нам здається, вирішальними була такі політичні мотиви, про які мова була вище, а не саме бажання одержати медалі. Важко, зрештою, припустити, щоб і сам КГБ був уже в такому стані, щоб міг грати медалями в таких серйозних справах.

Так чи інакше, це не міняє фактичного стану речей в УРСР сьогодні, який визначається постійним загостренням внутрішньої кризи цілої системи. Як бачимо, сприяє цьому в першу чергу сам режим, який не має ні відваги, ні політичного розуму, щоб здобутися на конечні вже сьогодні далекосяжні реформи і концесії населенню в цілому і поодиноким народам зокрема, а, навпаки, збирається «прикручувати гайки» руками Сергадєєвих і Старікових. Цього роду політика не обіцяє нічого доброго й для режиму. Коли еволюційні за-

ходи не дають результатів і режим повертається до «прикручування», це приводить до радикалізації наявного ферменту і виникнення нових революційних процесів і форм боротьби як єдиної альтернативи. Якщо реформи і концесії досягають певного рівня, але й далі лишаються недостатніми і режим перешкоджає їхньому завершенню, тоді це теж сприяє зростанню революційних потенцій. У першому випадкові часто накреслюється тенденція до терору, у другому — радше до розгорнення ширших політичних форм боротьби. А в кінцевому наслідкові без розв'язання національних і соціальних питань по лінії генерального унормування українсько-російських взаємин не обійтися, якщо режим не хоче ще більше загострювати існуючу кризу. На жаль, силуети Сергадєєвих, Старікових і їм подібних держиморд і речників сьогоденішньої політики Москви на Україні промовляють радше за те, що криза таки буде поглиблюватися, а тим самим боротьба з окупантом буде інтенсифікуватися і розгалужуватись у різні форми вияву.

Передвісником цього були УРСС, УНК і ОПВУ.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Сторінки з історії Комуністичної партії України (VIII)

Іван Майстренко

БОРІТЬБА З НАЦІОНАЛІСТИЧНИМИ УХИЛАМИ В КП(б)У

Після XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923), який засудив великодержавний російський шовінізм як «головну небезпеку» і розгородив дорогу для національного відродження неросійських народів, розпочалось обговорення проблем українського відродження і, насамперед, проблем української літератури.

Перший у цій справі виступив письменник-комуніст Микола Хвильовий. 1925 року він почав друкувати в літературному додатку до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і побут» свої літературно-публіцистичні памфлети. Ляйтмотивом його статей було: хоч XII з'їзд РКП(б) проголосив рівність розвитку націй в СРСР, на ділі тієї рівності немає. Чому її немає і як її встановити, — це було головною проблемою памфлетів Миколи Хвильового.

Хвильовий підкреслював, що українське відродження не можливе без дерусифікації українського міста. А дерусифікація міста в радянських умовах — це насамперед українізація пролетаріату. «Дайош пролетаріят!» — кидає Хвильовий гасло. «Поки пролетаріят не оволодіє українською культурою, — писав Хвильовий, — доти немає ніякої певности, що культурна революція на Україні дасть нам бажані наслідки... Але що ж нам заважає перевести дерусифікацію робітництва?» — запитує Хвильовий. І відповідає: «Російський міщанин, якому в печінках сидить оця українізація... який із „скрежетом зубовним” вивчає цей „собачий язик”, який кричить у Москву: „Гвалт! Рятуйте, хто в Бога вірує!”, який почуває, що губить під собою ґрунт». Отже, поруч дерусифікації пролетаріату, Микола Хвильовий висуває друге завдання — «ошарашити „по башке” російського міщанина... що сидить у робітничих клюбах, у відповідних культурно-правових установах... переконати цього міщанина, що... все одно йому доведеться передати „бразды правления” у більш

певні руки, все одно він скоро... примушений буде остаточно капітулювати.»¹⁾

Щодо суто літературних проблем, то у Хвильового «боротьба на літературному фронті вступає в нову фазу свого розвитку і набирає суто політичного характеру».²⁾ На яку із світових літератур повинна українська література взяти курс? — запитує Хвильовий. І відповідає: «У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Не треба плутати нашого політичного союзу (з Росією — І. М.) з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи не дали б Міцкевіча, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мистецтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Отже, вигодувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток. Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі, навпаки — ці ідеї ми, як представники молодій нації, скоріше виллемо у відповідні образи. Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво, його стиль, його прийоми... кінець прийшов не тільки „малоросійщині, українофільству й просвітанству“, але й задрипанському москвофільству. Досить „фільствувати“ — „дайош“ — свій власний розум!.. Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства».³⁾

Микола Хвильовий критикував не комунізм, відштовхувався не від російського пролетаріату, а від російського міщанства. Хвильовий свої виступи обґрунтовував марксизмом. Але його орієнтація на незалежний розвиток української культури налякала Москву і започаткувала цькування «хвильовізму» як націоналістичного ухилу.

На виступи Миколи Хвильового zareагував також і Сталін. 26 квітня 1926 він написав листа до Кагановича і всіх членів ЦК КП(б)У. У тому листі Сталін кваліфікував виступ Хвильового як неправильний, такий, що послаблює диктатуру пролетаріату на Україні. Дослівно Сталін писав:

«У той час як західноєвропейські пролетарські класи і їхні комуністичні партії повні любови до Москви, цитаделі міжнародного революційного руху, в час коли західноєвропейський пролетаріат із захопленням дивиться на прапор, що повіває над Московією, український комуніст Хвильовий не має нічого сказати на користь Москви, як тільки закликати українських діячів тікати якомога швидше від Москви».

¹⁾ Микола Хвильовий, Думки проти течії. Цитовано за «Документи українського комунізму». В-во «Пролог», 1962, стор. 121-123.

²⁾ Там таки, стор. 120.

³⁾ Там таки, стор. 128-131.

Сталін писав також, що «чисто українські марксистські кадри тепер недостатні».⁴⁾ Але він кликав не збільшувати ці кадри, а громити їх як «націоналістичний ухил» хвильовізму.

Лист Сталіна тоді не був ніде надрукований, але він став директивою для КПУ. Очевидно, більш точну директиву Сталін дав Кагановичеві усно. Якщо в листі формулювання були дуже коректні, то шалена кампанія проти «хвильовізму», зчинена після листа Сталіна, показувала, що «стиль» усних вказівок Сталіна Кагановичеві був зовсім інший, ніж стиль листа. На партійних зборах, у радянській пресі почалося цькування Хвильового за «націоналістичний» ухил.

Хвильовому не давали можливості оборонятися. Він мусів тільки каятися. Ніде в пресі не було навіть спроби зіставити виступи Хвильового з рішенням XII з'їзду РКП(б). А таке зіставлення показало б, що Хвильовий діяв у дусі рішень цього з'їзду. Між тим лист Сталіна до Кагановича і кампанія проти Хвильового суперечили рішенням з'їзду. XII з'їзд твердив, що головна небезпека для партії — великодержавний російський націоналізм, і без розгрому його не можна встановити нормальних відносин між радянськими націями. І всі писання Миколи Хвильового були спрямовані на боротьбу з великодержавним націоналізмом на Україні. Основна ідея писань Хвильового зводилась ось до чого: не можна здійснити вільного національного розвитку українського народу, як того вимагав XII з'їзд РКП(б), не розгромивши на Україні «російського міщанина», тобто великодержавний націоналізм, чого вимагав і XII з'їзд РКП(б). Не Хвильовий відступав від рішень з'їзду партії, від них відступав очолюваний Сталіном апарат ЦК РКП(б).

Відступ Сталіна від рішень XII з'їзду пояснюється кількома причинами. Поперше, Сталін не вірив у можливість цілковитої рівноправності націй у СРСР. Тому він розходився навіть із централізмом Леніна, який пропонував створити федеративний СРСР, а Сталін — автономні республіки в складі РСФРР з автономією в ній України та інших республік. Коли ж ідея автономії провалилася, Сталін постарався вкласти в створений СРСР максимум автономістського змісту. Він домігся, наприклад, щоб за конституцією СРСР представництво РСФРР у раді національностей дістало більшість, і таким чином рада національностей перетворювалася на російську раду з дорадчими голосами від союзних республік. Проти цього протестував представник УРСР Християн Раковський, який пропонував залишити за РСФРР дві п'ятих голосів, але прийнята була пропозиція Сталіна — в раді національностей більшість дістала РСФРР. Цей принцип дійсний і досі. Взагалі Сталін постарався, щоб у рішеннях XII з'їзду РКП(б) була залишена можливість реваншу для великодержавного націоналізму.

⁴⁾ І. В. Сталин, Сочинения, т. VIII, стор. 149-154. 1948. Цитовано за Юрій Лавріненко, Розстріляне відродження. Париж, стор. 396-397.

Друга причина, чому Сталін став відступати від рішень XII з'їзду партії, полягала в тому, що він потребував усе більше звужувати середпартійну демократію і переставлятися на партійний апарат, бо не партійна більшість забезпечила йому перемогу над опозицією Троцького, а найманий апарат партійних органів, який наказував пресі писати проти опозиції в бажаному для Сталіна дусі, «організовував» Сталінові більшість і так далі. Переорієнтація на апарат означала посилення централізму і ліквідацію всякої автономії, насамперед національної. Здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) про боротьбу з великодержавним націоналізмом починало йти врозрив з лінією на централізацію партійного апарату. Тому треба було бити по Хвильовому, який боровся з великодержавним націоналізмом на Україні в дусі рішень XII з'їзду. Спершився на найманий партійний апарат, Сталін поставив себе в залежність від нього. А цей апарат був настроений по-великодержавницькому. І щоб утриматися на чолі його, Сталін мусів, якби й не хотів, підтримувати його великодержавницькі настрої. А виступи Хвильового проти «російського міщанства», тобто проти великодержавництва, робили його смертельним ворогом апарату ЦК РКП(б).

Під час виступів Хвильового централізація партійного апарату тільки починалася. Вона закріплювалася з року в рік, аж доки цей апарат у «ежовському перевороті» 1937—38 років не став диктатором над усією партією, коли партія перестала обирати ЦК, а, навпаки, партійний апарат ЦК став добирати партію. Тоді і ЦК КП(б)У був перетворений на звичайний український «обком», а конституція УРСР була зведена нанівець. Тепер союзна Українська РСР має менше прав, ніж за нормальної автономії. Лист Сталіна до Кагановича з приводу виступів Хвильового підтверджує, що вже тоді Сталін мав плян звуження українізації, не допущення приписаної XII з'їздом «коренізації» України, тобто передачі культурного процесу в ній корінним національним кадрам. Принаймні до того часу, доки не була виплекана комуністична порода «малоросів».

Однак розгромити «хвильовізм» було для Сталіна мало. Треба було генералізувати цей розгром, перетворити його на постійну боротьбу з українським «націоналістичним ухилом». А для цього треба було знайти у КП(б)У видатну політичну фігуру як ідеолога націоналістичного ухилу. Хвильовий для цього не надався. Він був усього лише видатним письменником, а не політичним діячем. Більш підходящою кандидатурою на вождя націоналістичного ухилу було визнано Олександра Шумського. Його пляни замінити Кагановича Чубарем на посту генерального секретаря ЦК КП(б)У зробили його ворогом Кагановича, який і постарався перетворити Шумського на ідеолога націоналістичного ухилу. Більш підходящу кандидатуру важко було знайти. Поперше, Шумський був членом ЦК і оргбюро ЦК КП(б)У і був видатною постаттю в партії. Подруге, він був виходцем з іншої, та ще й з україн-

ської партії. А в той час Сталін впроваджував курс відсовувати від партійного керівництва усяких виходнів. Нарешті, Шумський дав і претекст для перетворення його на ідеолога націоналістичного ухилу. Під час обговорень у політбюрі ЦК КП(б)У виступів Хвильового Шумський став в обороні висунутих Хвильовим ідей: прискорена українізація пролетаріату, прискорене висунення в партійне керівництво українських кадрів, зокрема вимога негайно обсадити професійні спілки на Україні українцями не тільки за національністю, але й за ментальністю, щоб ці кадри якнайшвидше здійснили дерусифікацію українського робітництва, об'єднали це робітництво культурно-національно з українським селянством і таким чином перетворили б радянську владу на Україні з російської окупаційної на органічну українську.

Очевидна річ, що ці ідеї виникали в КП(б)У в голові не одного тільки Хвильового. Вони органічно випливали з українізації, з рішень XII з'їзду РКП(б), з потреби зміцнення диктатури пролетаріату на Україні. І носіями цих ідей були всі українські комуністи, тонкий прошарок свідомих українців у КП(б)У. Власне ухильниками в націоналізм були не українські комуністи, а московські апарати, які, як казав Микола Скрипник на XII з'їзді РКП(б), були просто ображені, коли РСФРР була замінена на Союз РСР, коли пропонувалось і Російську комуністичну партію замінити на Всесоюзну. Цілком очевидно, що ця образа диктувалася не інтересами комунізму, а великодержавницьким шовінізмом на шкоду комунізму. І, навпаки, боротьба українських комуністів проти російського шовінізму і великодержавництва на Україні диктувалася комуністичною ідеєю рівності націй, а заклик Хвильового іти «геть від Москви!» був досить чітко роз'яснений ним, як відштовхування від Москви міщанської, бо «Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства, що в ньому, як всесвітній оазис, пролетарські заводи, Комінтерн і ВКП», — писав Хвильовий.⁵⁾ Значить, не від ВКП і Комінтерну кликав Хвильовий відштовхуватися. До цього фактично кликали ті, що зненавиділи Хвильового, що роздували російський шовінізм, що відкидали рівність націй.

Це міщансько-буржуазне переродження московських апаратів стверджувала і ліва (троцькістська) опозиція у ВКП(б), і ліві російські письменники. Наприклад, Маяковський писав тоді таке:

Опутали революцию обывательщины пута.

Страшнее Врангеля обывательский быт.

Скорее головы канарейкам сверните,

Чтоб коммунизм канарейками не был побит.

(«Канарейки» — канарки, символ міщанського добробуту). Хвильовий і багато українських комуністів співчували

⁵⁾ М. Хвильовий, Думки проти течії. Цит. за «Документи...», стор. 131.

цим лівим настроєм у російській компартії, бачачи в них природних союзників проти «всесоюзного міщанства» і проти відроджуваного великодержавництва. Сам Хвильовий у своїх художніх творах розвінчував це міщанство і його українських відповідників («Вальдшнепи», «Ревізор» та інші). Те саме робили однодумці Хвильового у Вапльте. Наприклад, Микола Куліш (Тьотя Мотя у «Мина Мазайло», типи у «Народний Малахій» тощо).

Подібних поглядів тримався і Шумський. І коли його після виступів Хвильового запитали у ЦК КП(б)У, чи він згоден з тим шляхом молоді української літератури, з тією її орієнтацією, яку дає Хвильовий, Шумський, хоч і відчував провокативний характер запитання, відповів, що не згоден з формою, в яку Хвильовий одягає свою правильну думку в розділі «Московські задрипанки», не згоден з гострими формулюваннями. Таким чином Шумський пом'якшував тільки тон Хвильового, але поділяв його «правильні думки». ⁶⁾

Цього було досить, щоб зробити Шумського ідеологом українського націоналістичного ухилу в КП(б)У і розпочати цькування цього ухилу. Бажаючи зняти з себе підозру в тому, що він зводить якісь особисті порахунки з Шумським, і показати партії, що Чубар зовсім не з Шумським, який пропонував поставити Чубаря генеральним секретарем ЦК КП(б)У замість Кагановича, Каганович змушує Чубаря підписати разом з ним, Кагановичем, спільного листа до членів політбюра ЦК КП(б)У. У тому листі Каганович дає пояснення до шумськістського ухилу. У листі було сказано:

«Виступ Шумського до деякого ступеня ілюструє складність і труднощі розрішення завдань, що стоять перед нами. У виступі Шумського не треба змішувати суб'єктивних і подібних мотивів самого Шумського з об'єктивними умовами країни, не треба замінювати одно одним, зводячи всю справу тільки до того, що Шумський особисто вчинив чвари через незадоволення своїм становищем. Треба проаналізувати тут поживний ґрунт, що дав йому якраз тепер загострювати питання».

Проте ніяких фактів про «загострення питання» КП(б)У від Кагановича не почувла. КП(б)У так ніколи й не знала, в чому ж конкретно виявився націоналістичний ухил Шумського, крім його намагань прискорити здійснення рішень XII з'їзду РКП(б). Закиди ж Шумському в його «особистому незадоволенні» ніяк не в'язалися з логікою подій. Не можна було стверджувати в КП(б)У особисті амбіції боротьбою з її антиукраїнською більшістю. Така боротьба нікому не обіцяла перемоги. Про умови цієї боротьби сам Шумський говорив таке:

⁶⁾ Це і наступні висловлення з Шумського і характеристики його «ухилу» узяті з М. Скрипника «Статті і промови», т. II, ч. I, стор. 147-360. Також журнал «Більшовик України», ч. 2, 1927, стаття М. Скрипника «Хвильовізм чи шумськізм?»

«Тонісінька плівка комуністів-українців плаває на верхні бурхливого потоку культурного українського відродження... Причини хитання цієї плівки полягають в тому, що партія в цілому не бере органічної, активно-творчої участі в процесі суспільно-культурного будівництва. Доки цього не буде, доки партія в цілому не буде двигати й керувати цілим процесом, доки в нього не буде втягнуто пролетаріят, доти неминучі хитання, збочення, доти український суспільно-культурний процес не матиме ясних перспектив свого розвитку».

Ці уривки із виступів Шумського на закритих засіданнях політбюро ЦК можна було прочитати тільки у статтях Миколи Скрипника проти... Шумського.

Обвинувачення Шумського в якихось особистих амбіціях було типове для кар'єристичної партійної бюрократії. В особистих амбіціях ця бюрократія обвинувачувала і Троцького, і Зінов'єва, і взагалі всіх опозиціонерів. Про себе Шумський говорив таке на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 12 травня 1926, де йому закидали, що він чужа комуністична людина:

«Я заявляю, що в мене, крім боротьби за клясове і національне визволення робітничої кляси у спілці з селянством, жодних інших не було традицій, і від цього я на протязі всієї моєї революційної діяльності, починаючи з 1909 року, ні на йоту не відступав. Від нічого з мого минулого я не відрікаюся, бо вважаю, що я боровся так, як належало більшовикові-ленінцеві в умовах української дійсності, хоч я тоді іще не був у партії Леніна. Я від того свого минулого не маю наміру відрікатися, а, навпаки, я гордий своїм минулим, бо в ньому немає нічого такого, що було б недостойним для революціонера-більшовика. З перших днів революції я був і тепер є українським більшовиком».

У цій промові Шумський у питанні актуальної тоді теми боротьби на Україні двох культур — української й російської — говорив, що треба, щоб змагання двох культур не перетворилося на їх боротьбу. А це можливе тільки тоді, коли з боку російської культури встановиться толерантне ставлення до української і коли остання буде визнана в правах громадянства. У протилежному разі неминуча боротьба за ці права і неминучі ті крайнощі, які місцями прориваються. (Маються на увазі виступи Хвильового).

Боротьбу з «шумськізмом» Каганович доручав, з одного боку, старим українським більшовикам, що також обстоювали українське відродження, як, наприклад, Скрипник, а, з другого боку, колишнім однопартійцям Шумського по партії боротьбістів, як Андрій Хвиля, який доніс Кагановичу про плани Шумського щодо зміни керівництва в ЦК КП(б)У. Власне конкретно про «шумськізм» було щось сказано тільки в друкованих творах Скрипника, від якого Каганович вимагав постійно критикувати «шумськізм». Тільки з пізніше оголошених (деяких) документів можна довідатися про те, що Скрип-

ник на вузьких засіданнях політбюро ЦК КП(б)У обвинувачував (і то вже напевне щиро) також і Кагановича.⁷⁾

Удар по «шумськізмові» незалежно думаючи українські комуністи сприйняли не як удар по якимось особистих виступах Шумського, а як удар по українському комунізмові, який досі ВКП(б) толерувала. Так сприйняла удар по «шумськізмові» Комуністична партія Західньої України (КПЗУ), яка, як уже знаємо, стала в обороні Шумського. Такий підхід до проблеми «шумськізму» ґрунтувався на тому, що Шумський у той час справді не сказав нічого нового супроти того, що він говорив і писав у попередні роки. Навпаки, раніше Шумський ставив українське питання ширше і більш по-самостійницьки, ніж тепер, у період українізації, коли він обороняв українське відродження тільки в площині культурній. КП(б)У знала про самостійницькі позиції Шумського ще тоді, коли вона в 1920 році приймала його до своїх лав. Отож боротьба з «шумськізмом» була розпочата у 1926 році не як з чимось новим, а як з тим, з чим КП(б)У досі мирилася.

Під ухил «шумськізму» були підведені усі прояви українського комунізму, який досі був у КП(б)У терпимий, а тепер його проголошено несполучним з національною політикою партії. Оголошуючи війну «шумськізмові», компартія фактично піддавала ревізії заяву Леніна 1919 року у «Листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіном», де Ленін писав, що членами компартії можуть бути і ті, що обстоюють цілковиту самостійність України. Виступом проти «шумськізму» компартія фактично відкидала цю тезу Леніна і оголошувала «поза законом» не тільки самостійницький комунізм, але й оборону рівноправности України з Росією в рамках СРСР. І хоч у КП(б)У продовжували залишатися колишні боротьбісти, які не виступали в обороні Шумського (офіційно до Шумського ніхто у КП(б)У не міг тоді приєднатися), продовжувалась українізація, проте боротьбою з «шумськізмом» цій українізації були поставлені звужені рамки, і вона була позбавлена перспектив.

Ударом по «шумськізмові» започатковано майбутній (через сім років) удар по «скрипниківщині». Про це ніхто ще не міг думати в 1926 році, навіть сам Сталін. Але Скрипник, від якого вимагали бити по Шумському, не міг не бачити, що він б'є, принаймні частково, і по своїй політиці прискореної українізації. Проте для Скрипника було завжди характеристичним обороняти лінію, підказану ЦК партії, якщо Скрипник і не погоджувався б з цією лінією. Скрипникові було доручено зробити доповідь на пленумі ЦК КП(б)У 7 червня 1927 про «Націоналістичний ухил у КПЗУ». У цій доповіді Скрипник говорив таке:

«Не знайшовши ґрунту на терені України, в лавах нашої партії, тов. Шумський спробував знайти собі ґрунт і під-

⁷⁾ С. М. Галушко, Нариси історії КПЗУ (1919—1928). В-во Львівського університету, 1965, стор. 234.

тримку поза межами нашої партії, у лавах іншої комуністичної організації — КПЗУ... Ми мали виступ члена політбюра ЦК КПЗУ тов. Максимовича. Він заявив, що питання про Шумського не є лише питання КП(б)У і що відрядження його з терену Великої України до РСФРР має бути вирішене з ними. Він заявив, що з того можуть виникнути непорозуміння... Потім ми мали виступ тов. Турянського (інший член політбюра ЦК КПЗУ. — І. М.), що на засіданні польсько-балтійського краєвого секретаріату Комінтерну 26. 3. 1927 також виступав із заявами протесту... На останку ми маємо тепер опозицію цілого ЦК КПЗУ, що також заявив своє незадоволення з приводу відрядження тов. Шумського й заявив певність у тому, що тов. Шумський додержує правильної лінії».

Питання про Шумського, говорив далі Скрипник, стало питанням, що через нього дійшло до розходжень між КП(б)У й КПЗУ. Скрипник говорить про Шумського як людину, що прийшла до КП(б)У з лав іншої групи, відмінної від КП(б)У. Він називає весь цей напрям «українським національним збоченням» у лавах КП(б)У. Ще в 1920 році, перед вступом до КП(б)У, говорить Скрипник, Шумський характеризував її як організацію «окупантів». Тепер Шумський твердить, що КП(б)У в теперішньому своєму керівництві, з теперішніми своїми кадрами нездатна опанувати весь український процес. Українським шовіністичним збоченням Хвильового, говорив Скрипник, ідеологічно керує Шумський. Не можна визнати цей націоналістичний ухил Шумського за такий, що має право на існування. Треба визнати його за величезну загрозу для КП(б)У. Шумський був барометром, що показував настрої чужих, які перебувають поза межами партії, націоналістичних течій. Це не помилкові думки одного товариша, а націоналістичне збочення. Скрипник вважає потрібним погодитися на відрядження Шумського до Москви.

Щоб приєднати якомось до лінії Кагановича КПЗУ, на пленумі ЦК КП(б)У говорилося, що в 1920 році Шумський дав свій підпис про «беззастережне» приєднання КПЗУ до Комуністичної партії Польщі (до того КПЗУ була при КП(б)У) без узгодження неправильної тоді лінії компартії Польщі. Очевидно, Шумський свідомо відривав КПЗУ від КП(б)У, щоб остання її не русифікувала, не штовхала на шлях москвофільства. Шумський і всі українські комуністи завжди вважали, що польське великодержавництво для України куди менш небезпечне, ніж російське. До того ж польською підпільною компартією керували революціонери-ідеалісти, а над КП(б)У Москва ставила керівниками бюрократів-великодержавників.

Коли Шумського в 1927 році заслали до Москви, в КП(б)У виник новий «націоналістичний» ухил, цього разу в галузі економічній. Носієм цього ухилу проголошено Михайла Волобуєва за його працю «До проблеми української економіки», надруковану в журналі «Більшовик України», ч. 2-3 за 1928 рік. Якщо Хвильовий обороняв рівноправність Укра-

їни з Росією в галузі культурній, а Шумський у галузі загальнополітичній, Волобуев обґрунтував цю рівноправність у галузі економічній.

Можна припускати, що Волобуев персонально не був навіть знайомий з Шумським і Хвильовим, проте ЦК КП(б)У зв'язував докупив усі ці явища. Тому Шумського назвали ідеологічним керівником «хвильовізму», а «волобуївщина — це тільки економічне обґрунтування шумськізму».⁸⁾ Правдою тут був той факт, що розбуджені революцією поневолені народи Росії переживали таке бурхливе відродження, що його мусів було легалізувати частково XII з'їзд РКП(б). За реалізацію рішень цього з'їзду виступали незалежно один від одного і Хвильовий, і Шумський, і Волобуев. І вони були тільки речниками масових настроїв в українському народі. У цьому розумінні «шумськізм» був дійсно чимось єдиним у галузі культури, політики й економіки.

Волобуев — це феномен в історії КП(б)У. Росіянин з походження, педагог за фахом, він виступив у перший і єдиний раз як глибоко освічений економіст, маючи 28 років. Важко уявити, щоб такий молодий педагог, зайнятий в Українському науково-дослідному інституті педагогіки, міг так фахово й всебічно підійти до проблем історії й сучасного стану української економіки. У праці «До проблеми української економіки» Волобуев розглядає спочатку історію колоніальної залежності України від Росії, починаючи з Переяславського договору. Далі, ґрунтуючись на джерелах, зокрема на творах Леніна, доводить, що перед революцією Україна була колонією Росії «європейського типу». Тобто не відсталішою від російської метрополії; не такого типу, як середньоазійські й деякі кавказькі країни, а типу Польщі, Фінляндії. «З колоній європейського типу, — пише Волобуев, — Фінляндія, Польща в наслідок революцій оформились у „самостійні“ держави. (Волобуев підкреслює їхню відносну економічну самостійність. — І. М.). Україна ж увійшла вже не як колонія, а як рівноправна республіка до складу СРСР».⁹⁾ Волобуев каже, що Сталін на XII з'їзді РКП(б) трактував національне питання в СРСР тільки як питання «азіатського» типу, питання відсталих народів, яким треба «дати можливість догнати центральну Росію». Україні доганяти Росію не було чого. Тому своєрідність національного питання в цій колонії «європейського типу» обійдена і в промові Сталіна і в змісті «усіх наших декларацій і практичних заходів щодо розв'язання національного питання».

Намічаючи схему організації економіки на радянській Україні, Волобуев ніяк не сходить з комуністичних засад, а, навпаки, свої комуністичні засади протиставляє антикомуні-

⁸⁾ Лист М. Скрипника до Д. Лебеда. Цитовано за українським рукописом Івана Майстренка «Воротьбізм», стор. 336.

⁹⁾ Михайло Волобуев, До проблеми української економіки. «Більшовик України», ч. 2-3 за 1928 рік. Цитовано за «Документи...», стор. 186.

стичним великодержавницьким засадам центральних апаратів у Москві. Схема Волобуєва така: колись переможе все-світня комуністична революція, буде створений всесвітній СРСР, і в нього кожна нація увійде як рівна. Колонії «азійського типу» будуть підтягуватися до рівності в межах і з допомогою своїх колишніх метрополій. В СРСР — у межах і за допомогою РСФРР. Україна ж, якій підтягуватися до рівня РСФРР немає чого, мусить уже тепер підготувати себе до безпосереднього вступу у всесвітній союз рівних соціалістичних республік. Для цього її економіка мусить гармонійно розвиватися в її природних національно-економічних межах. Позбавлення українського народу права керувати своєю економікою, а тим паче експлуатація української економіки на шкоду українському народові — справа, ворожа комунізму.

Цю схему Волобуєв протиставив схемі центральних московських апаратів. Зокрема авторові економічного районування СРСР проф. І. Г. Александрову. Плян Александрова, що цілковито ігнорував національні економіки колишніх російських колоній і пропонував централізоване районування СРСР, ґрунтувався на таких принципах: «З того часу, як вікно в Європу зачинилося (цар Петро I „відчинив вікно в Європу”, після жовтневої революції воно зачинилося. — І. М.), а вся держава була оточена ворогами і її роздирали зсередини, Москва знову перебрала на себе роллю збирача, як за 400 років до... періоду, що переживаємо...»¹⁰) У проф. Александрова немає навіть слова «Україна», а є «Юг России». Очевидна річ, що комуніст Волобуєв побачив перед собою білогвардійця-змінюхівця, якому не пощастило возз'єднати розвалену імперію під Колчаком чи Денікіном, і він заходився возз'єднувати її під ВКП(б). Волобуєв не сумнівався, що комуністична партія стане по його боці. Але він помилився: вона стала по боці Александрова, оголосивши «волобуєвщину» націоналістичним ухилом.

У пляні економічного районування СРСР проф. Александрова немає української економіки. Вона розірвана між центральними московськими апаратами. (Подібно до того, як і тепер, у 1968 році, коли всі машинобудівні заводи УРСР, тобто ядро сучасної індустрії, підпорядковані безпосередньо московським апаратам). За пляном економічного районування СРСР Александрова не кожна республіка має керувати своєю економікою під загальними директивами всесоюзного центру (як пропонував Волобуєв), а «зверхмагістралі, доповнені їх електрифікацією, зв'яжуть Москву з усіма потрібними їй джерелами сировини і палива — Донбас, Баку, Туркестан, Сибір, Північ, закордон; тим самим вигоди центрального становища Москви, які вона зуміла зберегти та поширити, і при

¹⁰) Проф. Александров, Хозяйственное районирование СССР, стор. 11. Цит. за «Документи...», стор. 204.

наступній перебудові на електричну силу...»¹¹⁾ «З таким проєктом, — пише Волобуєв, — не може Україна погодитись».

Підходячи до проблем економіки з погляду найраціональнішого використання продукційних сил, Волобуєв вважає нічим не виправданим дороге й нерентабельне будівництво нових підприємств у нових економічних районах СРСР коштом УРСР і шляхом затримання розвитку її продукційних сил. Волобуєв наводить вирахування економіста В. Доброгаєва, за якими тільки в 1924—25 р. близько однієї третини прибутків України було витрачено поза її межами.¹²⁾ За даними економіста Рейнгольда у 1923—24 році тільки одна РСФРР мала перевищення видатків над прибутками на 33,2 мільйона золотих карбованців. Цей дефіцит покривався коштом України й інших неросійських республік, де прибутки перевищували видатки.¹³⁾

Волобуєв наводить приклади нераціонального будівництва підприємств коштом більш раціонального (дешевшого) розвитку економіки на Україні. Собівартість пуда чавуну у Кривому Розі — 57,05 копійок, а в Магнітогорську (тоді це проєкт) — 74,35 коп. Транспортування бавовни з Нью-Орлеану до Москви (через Мурманськ) коштує 1 карб. 48,5 коп., а до Харкова коштував би (через Одесу) — 66,2 коп. На один пуд підвищення виробництва цукру по УРСР припадає 6,9 коп., а по РСФРР — 7,53 коп. І все ж на Україні цукрові заводи тоді закривалися, а в РСФРР будувалися нові.¹⁴⁾ Між іншим, навіть й у всесоюзній пресі визнавалося «здійснення урало-кузнецького проєкту (в тому числі Магнітогорського заводу. — І. М.) за нераціональне і таке, що суперечить принципам індустріалізації СРСР».¹⁵⁾ Віддаленість металургійних новобудов від споживачів їхньої продукції ще більше посилювала їх нераціональність. Так, вартість пуда чавуну у Центральному Промисловому краї була: українського — 75 коп., уральського — 1 крб. 10 коп., кузнецького — 1 крб. 20 коп.¹⁶⁾

Волобуєв пише, що проти індустріалізації України висувалися «стратегічні» міркування. Мовляв, Україна може бути майбутнім пляцдармом війни. Але політичний критерій підказує протилежні висновки з цього. І Волобуєв цитує з статті голови Держплану УРСР Г. Гринька: «Політично-стратегічні міркування примушують не лише зосереджувати до кордону найважливіші промислові підприємства, але й соціально зміцнювати їх, по-пролетарському цементувати прикордонні райони».¹⁷⁾

¹¹⁾ Барановский, Экономическая география СССР, стор. 26.

¹²⁾ М. Волобуєв. Цитовано за «Документи...», стор. 224.

¹³⁾ Там таки, стор. 222.

¹⁴⁾ Там таки, стор. 214, 209, 210.

¹⁵⁾ Журнал «Плановое хозяйство». Гвария, О перспективах металлопромышленности. Цитовано за «Документи...», стор. 217.

¹⁶⁾ М. Волобуєв. Цитовано за «Документи...», стор. 215.

¹⁷⁾ Там таки, стор. 220.

У 1941—45 рр. Україна могла б і не бути пляцдармом війни, якби український народ був хазяїном своєї економіки, якби його не винищувала голодом Москва. На нову колоніальну політику Москви мільйони українських вояків відповіли так: без бою здавалися в полон ворогові, разом із не використаною зброєю, виробленою на «стратегічно вигідніших» уральських заводах... Але й тут виним виявився не новий московський колоніалізм, а «изменники украинцы». Зрозуміла річ, що і врятованого Америкою «победителя не судят».

Волобуев робить висновки: 1) «Відкинути спроби розривати український національно-господарський терен». 2) «Забезпечити за українськими економічними центрами право й можливість дійсного керівництва усім народним господарством без винятку». 3) «Задля того зокрема слід змінити існуючий порядок керівництва промисловістю». 4) «За союзним Держпляном та іншими центрами зберегти загальнодирективні функції. Українські господарські пляни підлягають зміні лише в разі протиріччя цим директивам». 5) «Застерігатися від занадто великого вилучення народногосподарських прибутків поза межі України і встановити за остаточну інстанцію затвердження українського бюджету — ВУЦВК». (Тодішня верховна рада УРСР — І. М.). 6) «Сучасні пляни індустріялізації треба переглянути, відкинувши тенденції розглядати руську економіку як пануючу». 7) Оскільки вже й тоді відбувалася прихована колонізація України, Волобуев пропонував «встановити всеукраїнську систему регулювання притоку робочої сили з тим, щоб стежити за пропорційним розподілом місць на українських заводах між УРСР і РСФРР». 8) Застерігти за Україною та іншими союзними республіками права «дійсного контролю за діяльністю союзних органів (постанови V конференції КП(б)У), де ще досить часто відчувається вплив старих великодержавних фахівців-економістів».

Волобуев кінчає так: не для поглиблення розходжень України з СРСР написав він статтю, «а для встановлення згоди між двома найбільшими республіками СРСР... Не слід забувати, що Україна є не лише „Південь СРСР”, не можна, неприпустимо забувати, що вона й Україна!»¹⁸⁾

Як видно з сказаного, Волобуев обороняв інтереси України з комуністичних позицій. Коли порівнювати з теперішнім комунізмом польським, румунським й інших комуністичних країн Східної Європи, Волобуев був далеко поміркованіший, ніж ці комунізми. Поляки чи румуни ніколи не погодяться своїм коштом будувати заводи на Уралі, навіть якби ті заводи були рентабельніші за польські чи румунські. А найголовніше — Москва ніколи не об'являть за це поляків чи румунів у націоналізмі. Отож не комуністичні принципи рівності є підвалиною політики Москви. Вона діє з «позиції сили». Зумів визволитися від її панування, значить —

¹⁸⁾ Там таки, стор. 227-228.

рівний з нею, і можна не давати ні копійки на будівництво уральських заводів. Але хто попав під Росію, той не вимолить пощади: «Москва слезам не верит».

Як колись Мазепу змушені були проклинати українці — Феофан Прокопович, Стефан Яворський та інші, так і «націоналістичні ухили» «шумськізму», «хвильовізму», «волобуївщини» змушували критикувати насамперед українських комуністів — Скрипника, Затонського, навіть незадовго перед тим прийнятого до КП(б)У ідеолога самостійницької УКП А. Річицького. Цей останній ще не так давно сам обороняв незалежний від Москви розвиток української економіки й культури, а тепер йому треба було доводити, що затоплений дзвін великодержавного націоналізму вже більше не гуде, бо «Жовтень розбив його на черепки. Черепки ж гудіти не можуть».

Засланого до Москви Олександра Шумського поставили там головою ЦК спілки працівників освіти. Пізніше його деградовано на ректора Ленінградського інституту народного господарства. На початку 30-их років були чутки, що Шумського застрелено при спробі втекти за кордон. Микола Хвильовий був зацькований і 13 травня 1933 року поповнив самогубство, написавши у передсмертному листі, що починають арештовувати його генерацію, «може це тому, що ми найщиріші комуністи?» Михайла Волобуєва на початку 30-их років заслано до Середньої Азії.

У роки українізації на всіх зборах і в пресі підкреслювалося, відповідно до рішень XII з'їзду РКП(б), що головною небезпекою для партії є великодержавний націоналізм. А на ділі, як видно з сказаного, головною небезпекою партійний апарат зробив на Україні вигаданий український націоналізм Хвильового, Шумського, Волобуєва. Щоб якось згладити це протиріччя з рішенням XII з'їзду, Сталін доручив Кагановичеві знайти приклад і націоналізму великодержавницького. Але й тут вийшло не на користь, а на шкodu українському відродженню. Справжні великодержавники сиділи у верхівці КП(б)У, в її партійному апараті. Це був насамперед секретар Харківського окружкому і член політбюро ЦК КП(б)У Павло Постишев з усім своїм апаратом. Це був, далі, другий член політбюро ЦК КП(б)У, голова ВУРПС (профспілок) Андрій Радченко. Це були інші відповідальні працівники апарату ЦК КП(б)У. Це були секретарі головних донецьких окружкомів КП(б)У Мойсеєнко (Сталіне) й Макеєнко (Артемівське). Це було багато інших відповідальних партійних керівників. Нікого з них не зачепила «боротьба» з великодержавним шовінізмом. Зате знайдено було приятеля українців, колишнього члена ЦК Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбівців) — українське відгалуження російської лівих есерів. Прізвище його — Малицький (есерівська партійна кличка — Алий). Тепер він був член КП(б)У і професор права Харківського інституту народного господарства. Між іншим

уся партія боротьбістів була більше прихильно наставлена до українського національного відродження, ніж більшовики. І Малицький теж. Але він десь ніби висловився невдало з приводу українізації. Отож, Каганович вирішив (з доручення Сталіна) убити відразу двох або й трьох зайців — ударити нарешті по конкретному ніби носіві великодержавного націоналізму, скомпромітувати вихідня з іншої партії і виштовхнути з України фактично потрібного їй і прихильного до її відродження професора права.

Малицький був зацькований у газеті «Вісті ВУЦВК» і виїхав до РСФРР. Але то був короткий епізод, мало ким з широкої публіки помічений. Назагал же за всі роки боротьби з «головною небезпекою» — великодержавним шовінізмом на Україні не було знайдено ні одного конкретного носія цього шовінізму. Зате у боротьбі проти українського відродження підготовлявся перехід від боротьби ідеологічної до боротьби поліційної — з арештами, засланнями, репресіями.

Павло Зайцев

Володимир Міяковський

Спогади і спостереження¹⁾

Історик української літератури і зокрема вдумливий дослідник Шевченка, тонкий цінитель мистецтва в усіх його виявах, взагалі мистецьки обдарована й розвинена людина: він грав на бандурі, гарно співав, писав вірші, був прекрасний імітатор як поет і як актор, яскраво красочний оповідач, спостережливий і дотепний.

Хоч і які близькі були мої стосунки з Павлом Івановичем Зайцевим у студентські й поуніверситетські роки початків нашої з ним наукової та педагогічної роботи, — безпосередні зв'язки наші з цілого протягу часу в понад півстоліття становлять лише якихось десять років, поділених до того ж певними павзами: один раз — першою світовою війною, а вдруге — еміграцією Павла Івановича в 1920 році з Києва. Поза тим десятком років близькості, решту часу, особливо ж двадцятип'ятиріччя 1920—45, часи найбільш активного і творчого життя, кожний з нас перебув у цілком відмінному духовному, моральному та ідейному оточенні, зберігаючи все ж недоторкану світлу пам'ять про давні дні.

У листі до мене 26 квітня 1947 року Павло Іванович писав: «Наша спайка 1909—17 і 1917—20 років така міцна, що її ніякі сили диявольські не зламають. В нашій добі приязнь щира, правдива — за золото дорожча».

Павло Іванович був на два роки старший від мене. Він народився 23 вересня 1886 року на Слобідській Україні, отже, позаминулого вересня йому добігло б повних вісімдесят років. Його гімназійні роки пройшли в Сумах, і не один раз пізніше він згадував ті місця і людей. Особливо тепло оповідав про О. Олесья, свого земляка й приятеля, якому в 1949 році присвятив гарний спогад в «Українському слові» (Бльомберг).

¹⁾ Доповідь на ювілейній конференції для відзначення двадцятиріччя праці Інституту шевченкознавства УВАН. Нью-Йорк, 28 жовтня 1967.

У Сумах почалася й літературна діяльність Павла Івановича — співробітництвом у місцевій і харківській пресі.

Університетські студії Павло Іванович почав на юридичному факультеті в Петербурзі якраз за рік до першої революції. Вперше зустрілися ми в 1908 році, коли він, закінчивши юридичну науку, вступив на славистичний відділ історично-філологічного факультету, теж у Петербурзі, а я по дворічному перебуванні на економічному відділі перейшов на історично-філологічний, але по літературному відділу.

Одвідування лекцій, частина яких могла б бути спільною у нас із Павлом Івановичем, тоді не було обов'язковим, і тому нас не зближувало, а обов'язкова семінарська праця проходила в різних тематичних секторах: славистичному й літературному.

Осередком, що найбільше зближував студентів нашого факультету, була незвичайно симпатична студентська установа: «Кабинет для чтения» — бібліотека, всі функції якої виконувалися добровільно самими студентами. На чолі управи стояв пізніший видатний кубанський діяч Митрофан Богаєвський. У кабінеті працювали відомі пізніше на еміграції — історик літератури Альфред Бем, що загинув під час другої світової війни в Празі, Георгій Федотов — філософ, що кілька років тому помер у Нью-Йорку.

У тому самому приміщенні знаходилася ще бібліотека студентського Історичного Товариства, що працювало під керівництвом проф. М. Кареева, а бібліотекарем був Павло Балицький, пізніше — власник видавництва «Друкар» у Києві, видавець історичного журналу «Наше минуле» і перших збірників поезій Тичини, Зерова. Ще одна невеличка бібліотека у тому ж таки приміщенні належала українській студентській громаді. Вона складалася з українських книжок, і нею порядкував славний пізніше лексикограф Григорій Голоскевич. У кулуарах «Кабінета для чтения», де містилися ці дві бібліотеки, можна було зустріти Олександра Шульгина — учня Кареева, Всеволода Ганцова — учня Шахматова й Бодуена де Куртене, Костя Шероцького — учня Айналова, Павла Зайцева — учня Лаврова, Левка Чикаленка — учня Хв. Вовка, правника Михайла Корчинського — пізніше відомого громадського діяча, Макара Кушніра — пізніше видатного діяча ОУН.

Зближення з Павлом Івановичем почалося в цій обстановці з першого ж року студій на факультеті, а затіснилося особливо в самий останній рік перебування в університеті. Ми разом з ним у 1913 році тримали державні іспити, разом по закінченні вступили на однорічні педагогічні курси при Шкільній окрузі в Петербурзі. Ці курси давали можливість абітурієнтам улаштуватися на педагогічній праці в самому Петербурзі для продовження наукової роботи. Павло Іванович ступив на науковий шлях ще в п'ятдесятріччя Шевченкової смерті, у 1911 році; моя перша наукова праця появилася двома роками пізніше, вже по закінченні університету.

Керівником нашої групи філологів був славіст-болгарознавець, приват-доцент університету Микола Державін, пізніше перший призначений червоний ректор Петербурзького університету і академік Всесоюзної академії наук. Прекрасний методист, він дуже добре поставив свої виклади в Шостій гімназії, де ми проходили практику і слухали лекції кращих столичних педагогів.

Закінчивши курси, Павло Іванович одразу ж почав учителювати в гімназії «Человеколюбивого общества», в якій у сорокових роках був учителем Панько Куліш, що Зайцев любив не без гордості зазначати. Тепер він більше, ніж раніше, міг приділяти часу на розшуки й вивчення матеріалів про Шевченка. На вакаціях Зайцев одвідував Київ, де співпрацював з Миколою Біляшівським і Данилом Щербаківським, що тоді почали в Київському Історичному Музеї збирувати матеріали для шевченківського відділу. У цю роботу Павло Іванович втягнув і свого приятеля Костя Шероцького. У час поміж двома шевченківськими ювілеями (1911 і 1914) Павло Іванович провадив енергійне листування й поїздки, розшукуючи різні пам'ятки по Шевченкові. У самому Петербурзі, у Москві, в Нижньому Новгороді по слідах Шевченкових знайомств або в збирачів Шевченкових реліквій він натрапляв на ще не відомі в літературі матеріали.

Це була справжня піонерська праця. Кость Шероцький писав про це в одній з своїх тогочасних статей: «Численні твори Шевченка розкидані по цілій Росії, або пропали, або були до цього часу в повному забутті і лише тепер після понад півсторічної перерви витягаються на світ Божий і заповідливо скуповуються колекціонерами».²⁾

Власники Шевченкових реліквій вмирили, речі переходили до інших власників, зникали з обр'ю. У Нижньому Новгороді Зайцев розшукав колекцію малярських творів Шевченка, серед яких були всі вісім рисунків серії «Притча про блудного сина». Як відомо, багато Шевченкових творів, рукописних і малярських, з волі самого поета стало власністю його найближчого петербурзького приятеля Михайла Лазаревського, що пережив Шевченка лише на шість років. На час розшуків Павла Івановича не було вже в живих і нового власника цих реліквій Василя Лазаревського, сини якого порозпродавали дорогоцінну колекцію. Цікаво, що в ювілейному шевченківському 1939 році, коли Зайцев, сидячи у Варшаві, закінчував редакційну роботу над шістнадцятитомним повним зібранням творів поета, у Нижньому Новгороді появився присвячений перебуванню Шевченка в цьому місті збірник, де повністю були надруковані його розшукувальні листи до одного з синів Василя Лазаревського. Редакторів нижегородського збірника, очевидно, невідомо було, що ці листи, хоч і писані за чверть сторіччя перед тим, належали непримирен-

²⁾ К. Шероцький, Шевченко — художник. «Русский библиофил». 1914, ч. 1, стор. 31.

ному політичному емігрантові. Павло Іванович дізнався, що на той час (1912) у Лазаревського в Нижньому не лишилося вже ні одного малюнка «Блудного сина», але чотири з них, а саме: «У шинку», «У хліві», «Кара шпіцрутенами» і «У в'язниці» — повернулися до Петербургу і знаходяться в колекції професора-медика Сергія Боткіна. Зайцев разом з Шероцьким заходилися над докладним описом цих пам'яток, підготовляючи наступну ювілейну Шевченківську виставку.

Найбільшим успіхом Павла Івановича була знахідка в тому ж 1912 році в Петербурзі решток Шевченкового альбому з зарисовками та фолкльорними записами під час невдалої короткотривалої подорожі на Україну в 1859 році. Альбом цей походив також із спадщини по Лазаревських і належав членові української громади в Петербурзі Федорові Сулієву. Вісім малюнків з цього альбому Павло Іванович придбав для Київського історичного музею і використав для своєї дуже цінної публікації нових матеріалів у журналі «Русский библиофил». Навіть у наші часи, по п'ятдесяти роках, знаходимо посилання на неї в радянських шевченкознавчих працях, але без будь-якої згадки імені публікатора.

Поруч з такою чисто музейницькою справою над виявленням шевченківських пам'яток, їх описом, фотографуванням, листуванням з власниками колекцій, Павло Іванович провадив і дослідну працю. Він сам у коментарях до другого тому варшавського видання творів Шевченка зазначив, що до текстологічних студій над творами поета він приступив ще в 1909 році і для цього «протягом чотирьох років прибирав силу нового матеріалу, не використаного В. Доманицьким» для першого повного видання Кобзаря 1907 року. Вже тоді, на самому початку наукових студій, він, за його словами, «зібрав майже повну фототеку автографів Шевченка»³⁾.

Рік між закінченням університету і початком світової війни остаточно закріпив позицію Зайцева в шевченкознавстві. У 1913 році у виданні «Вестника Харьковского историко-филологического общества» появилася його праця «Русские поэмы Шевченка», побудована на вивченні автографів цих поем. 1914 рік, сторіччя з дня народження Шевченка, приносить дальшу низку важливих публікацій Павла Івановича. Крім згаданої вже статті в «Русском библиофиле», появилася ряд інших його статей у журналах («Вестник Европы», «Новь»), газетах («Речь» — Петербург, «Утро» — Харків), що принесли нові не опубліковані рядки з творів Шевченка або нові факти з його біографії.

У цей час Павло Іванович почав роботу над виданням «на наукових засадах опрацьованого тексту всіх поезій» Шевченка, використавши всі свої знахідки, а також той примірник Кобзаря, видання 1860 року, на якому поет власноручно поробив численні поправки, так званий «примірник Ю. Цвітковського». Це могла б бути нова канонічна версія тексту

³⁾ Варшавське видання, т. 2, стор. 215.

поезій, після встановленого за сім років перед тим за автографами В. Доманицьким. Але велика війна перервала це важливе видання на першому випуску, що становив лише четверту частину цілого корпусу поезій.

Сенсацією цього видання була публікація повнішого тексту поеми «Мар'яна-черниця», відомої до того часу з «Основи», де Куліш надрукував лише частину її в первісній редакції. Автограф поеми з сорокових років був недоступний для дослідників, і в усіх виданнях Шевченка до 1914 року просто передруковувались уривки поеми з «Основи». Надіслана поетом у 1842 році видавцеві альманаха «Сніп» О. Корсунові, поема не була надрукована, бо видання «Снопа» припинилося. Автограф лишився в архіві Корсуна, і всі спроби дістати текст для публікації лишалися безуспішними. За весь час тільки дві особи одержали дозвіл зняти з автографа копії: Шевченкова знайомо з яготинського оточення Репніних, поетка Олександра Псьол та збирач і публікатор пам'яток по Шевченкові Іван Любов, але обоє зобов'язалися не публікувати тексту поеми і нікому не давати списувати його.

Проте Павлові Івановичу пощастило для свого Кобзаря 1914 року здобути відпис з копії Псьолівни від її нащадків. Як показало пізніше опублікування поеми з Корсунового автографу в 1924 році, у публікації Зайцева 1914 року трапилось кілька помилок і пропуски, та все ж першість знахідки тексту поеми належить йому. Була й ще одна заслуга Зайцева в цій справі: він уперше з'ясував, за копією Псьолівни, що давно відома ще з «Основи» поезія «Вітер в гаї нагинає лозу і тополь» була власне присвятою поеми «Мар'яна-черниця» дівчині Оксані — дитячому коханню Шевченка. Це відкриття кидало автобіографічний серпанок на всю поему. Павло Іванович дуже проникливо й тонко розкрив цей епізод, спочатку в журналі «Вестник Европы» (1914) російською мовою, а потім українською в невеличкому чепурненькому виданні «Друкаря» з обкладинкою Нарбута. Книжечка називалась «Оксана. Перше кохання Шевченка» (Київ, 1918). У своїх спогадах Павло Балицький згадує, що Нарбут перчитував без кінця цю книжечку про Оксану.⁴⁾

Вся ця шевченкознавча праця Зайцева проходила на дуже яскравому тлі діяльності української громади в Петербурзі, що берегла українські традиції цієї столиці, колись закладені ще сучасниками Шевченка. У перші десятиліття двадцятого віку в Петербурзі діяли Максим Славінський, Олександр Русов, Хведір Вовк, Петро Стебницький, Дмитро Дорошенко, Олександр Лотоцький, Михайло Могилянський та інші. Ця старша українська громада політично в основному зформувалася як Товариство українських поступовців (ТУП). О. Лотоцький згадує, що початковим моментом в організації був приїзд до Петербургу одного з організаторів ТУП'у в Києві Євгена Чикаленка. Не дивно, що молода студентська гро-

⁴⁾ «Бібліологічні вісті». Київ, 1926, ч. 3, стор. 53.

мада й собі прийняла організаційні форми об'єднання поступових сил і утворила Молоду громаду Товариства українських поступовців, Молодий ТУП. Голова Національного комітету в Петербурзі О. Лотоцький, у квартирі якого відбулись організаційні збори Молодого ТУП'у, називає учасниками, крім Павла Івановича, ще Михайла Корчинського, що стояв на чолі студентської громади, Валентина Садовського, Олександра Шульгіна, Макара Кушніра, Григорія Голоскевича, Володимира Ярошенка, Федора Слюсаренка, Павла Балицького. Павло Іванович у своїх спогадах про О. Лотоцького додає ще як учасників — Олександра Алешо й Олександра Киселя.⁵⁾

Цей Молодий ТУП брав участь в усіх громадських справах української колонії в Петербурзі: у виданні українських книжок, у щорічному відзначенні Шевченкових днів, в утворенні таємних університетських курсів. Зайцев брав найближчу участь в усіх цих підприємствах. Найбільшою ж гордістю своєю вважав саме створення цих таємних курсів, де він викладав літературу, Голоскевич і Ярошенко мову, Шероцький — мистецтво, Слюсаренко — історію. Курси діяли в приміщенні й під опікою українського клубу, час був військовий, і голові клубу М. Корчинському доводилося вживати спеціальних заходів обережності, щоб не наразити громаду на репресії. О. Лотоцький, що близько придивлявся до роботи Молодого ТУП'у, називає працю діячів цих курсів героїчною, саме через ту небезпеку, що весь час висіла над ними.⁶⁾

Першу лекцію в день відкриття курсів читав Павло Іванович. Темою була історія Кирило-Методіївського братства. Незадовго перед тим Павло Іванович дістав мало кому знаний тоді повний російський текст «Книг битія українського народу» Костомарова, надрукований Василем Семевським ще в 1911 році в журналі «Русское богатство». Текст цього політичного твору був вкраплений невеличкими цитатами в наукову розвідку Семевського і все ж послужив приводом до конфіскації відповідних чисел журналу. Блискуче виголошена лекція Зайцева з наголошенням найбільш яскравих і гострих моментів мала в слухачів величезний успіх.

У перші ж дні революції Молодий ТУП організував грандіозну шевченківську маніфестацію біля Казанського собору на Невському проспекті. Панахида по Шевченкові відбулася 12 березня. Не тільки собор, а й уся велика площа навколо нього не могли вмістити маніфестантів, тому панахиду служили перед собором. Загальний піднесений настрій вплинув на священника, і надхненна промова його сприймалася з ентузіазмом. Ще більше підняв настроїв Павло Іванович, що виступав зараз же після промови священника з гарячим словом про живу відповідність до сучасности громадських, політичних та національних ідеалів Шевченка.

⁵⁾ О. Лотоцький, Сторінки минулого. Варшава. 1933, ч. 2, стор. 66-70. П. Зайцев, О. Г. Лотоцький. «Українське слово», Бльомберг. 1949, ч. 42, стор. 2.

⁶⁾ О. Лотоцький, там таки, стор. 325.

Дуже скоро після цього для Молодого ТУП'у виявилася потреба взяти участь у практичній діяльності на окупованих російською армією галицьких землях, щоб запобігти всяким надужиттям над українським населенням. На керівну роботу в цивільному управлінні Галичини й Буковини в квітні 1917 року призначені були Дмитро Дорошенко та О. Лотоцький, а в молодій громаді в Петербурзі вони знайшли собі готових помічників для управління повітами. М. Корчинський став заступником Лотоцького, губерніяльного комісара Буковини, Павло Іванович — повітовим комісаром Косівщини; згадаємо тут і ближчих друзів його — Костя Шероцького, повітового комісара на Городенщині, та Павла Балицького — на Снятинщині.

1917 і 1918 роки, роки революції, знову відкривають для Зайцева певні можливості нових знахідок не доступних до того часу матеріалів. Архів так званого Третього відділу власної царської канцелярії, невичерпне джерело надзвичайних скарбів до історії громадських і революційних рухів, силами добровільних спасителів перевезено було з Департаменту поліції до будинку Академії наук на надбережжі Неві, щоб запобігти його знищенню розбуялим вуличним натовпом. Нема ні часу, ні зручних умов для розшуків, але Павло Іванович знаходить оригінальний рукопис українською мовою «Книги битія», нашвидку його копіює, привозить до Києва і підготує до публікації в новозаснованому історичному журналі «Наше минуле». Цим твором, ніби якимось маніфестом, відкривалося перше число журналу. Стаття Павла Івановича «Книги битія Костомарова як документ і твір» попереджала публікацію самого документу. Тон взятий був урочистий, відповідний до подій тих років.

У Києві Зайцев знову в центрі громадського, літературного й наукового життя. Перша книжка «Записок Історично-філологічного відділу» новозаснованої Академії наук виходить за його редакцією. Він бере участь у кількох академічних комісіях, між іншим у підготовній до видання творів Антоновича, Драгоманова і Шевченка, підготує вступну статтю до творів Котляревського.

У видавництві «Друкар» Зайцев очолює редакційний відділ і організує низку видань, частково здійснених, як «Антологія римської поезії» Зерова і дві збірки поезій Тичини, а частково не здійснених, як збірка поезій Аркадія Казки та ін.

Зайцев віддає свій час і організаційно-адміністративній праці як керівник загального відділу Міністерства народної освіти. Його співпрацівники по всіх лініях — це ті ж петербурзькі товариші, з якими він починає робити українську справу в Петербурзі, потім у Галичині, а тепер у Києві. Згаданий уже Павло Балицький називав цю групу колишніх студентів Петербурзького університету, до якої і сам належав, — «петроградськими біженцями».

До цього гурту петроградських біженців не належали ні Нарбут, ні Модзалевський, хоч теж були петербуржцями.

Балицький через Павла Івановича робить заходи, щоб втягнути їх обох у роботу видавництва «Друкар». Зайцеву дается доручення упросити Нарбута зробити обкладинку до книжки «Оксана. Перше кохання Шевченка». Спроба вдалася: в роботу втягаються обидва приятелі, і Нарбут, і Модзалевський. Це стає початком нового товариського мистецького гуртка в спільному приміщенні Модзалевського і Нарбута, в історичному будинку, де тоді розташована була Академія мистецтв, а понад півсторіччя перед тим, у 1859 році на короткій час зупинявся Шевченко.

Найбільшою привабою цього київського куточка на Героївському завулку був давно не діючий замуrowаний в'їзд до св. Софії — прекрасна бароккова брама, славетна Брама Заборовського. Вона стояла трохи навкосо від будинку Академії мистецтв, але з балькону майстерні Нарбута, що була звичайним місцем зборів гуртка, очам відкривалася незрівнянна й неповторна краса її бароккового фронтона. Можна бути цілком певним у тому, що брама ця мала в житті гуртка величезне значення. Не кажучи вже про те, що її бароккові мотиви постійно зустрічалися в графіці Нарбута і його учнів, а Зеров присвятив їй два своїх гарних сонети; — один відлам гуртка, що створився навколо Модзалевського в тяжкий для нього час, мав назву «Біля брами Софії».

Гурток Модзалевського—Нарбута склався з найближчих до них обох друзів — науковців, письменників, малярів і музик. Справжньою душею гуртка, а часто центром уваги і розваги був Павло Іванович. На одному зібранні гуртка відзначався вихід першого числа журналу «Наше минуле», того самого, де були опубліковані «Книги битія». Павло Іванович був «в ударі» і почував себе іменинником. Журнал задуманий був ще в Петрограді, але через різні причини народження його вже в Києві тяглося більше року. Подія була увічнена дотепною, великого розміру, прибитою до стіни силуетною роботи Нарбута. На ній зображено було, як секретар редакції «Нашого минулого» Вадим Модзалевський підносить редакторові Зайцеву новонароджене число, а Павло Іванович архирейським жестом благословляє його. Вгорі стояв зі знаками оклику напис — «Нарешті», а на книзі журналу в руках Модзалевського повторена була у фарбах обкладинка.

Пам'ятаю другу імпрезу, коли Павло Іванович імітував деклямаційну манеру артистів «Молодого театру». Загорнутий у біле простирало, він талановито провів якусь тут таки зімпровізовану сцену, копіюючи дикцію й жести провідних акторів.

Імпрези гуртка рядилися в старовинні українські бароккові форми. Модзалевський стилем XVIII сторіччя складав запрошення й програму. Нарбут робив «нарбутівськими» літерами етикетки на старовинних скляних ведмедиках з «оковитою» або «старкою». Блискучий стилізатор Зайцев не відставав від господарів, виступаючи з жартівливими привітаннями й експромтами.

Іноді влаштувалися спільні поїздки на хутір Павла Балицького, на Куренівку під Києвом, де гостинна родина, його дружина й сестра Євгенія витримували загальний стиль дружнього старопоміщицького прийняття.

Вершком стилізаторських захоплень у гуртку було створення спільними силами легенди про Лупу Грабуздова, «неслужачого дворянина», який ніби появився в господі Модзалевського—Нарбута і залишив по своїй візиті запис у «Діярюшці», що завжди лежав на столі в майстерні Нарбута. І з того часу Лупа Грабуздов почав своє барвисте життя у витівках і дотехах членів гуртка. Нарбут зробив силуету Грабуздова, під якою появився його запис: «Я на цьому патреті як живий. 26 серпня 1918 року». Данило Щербаківський розробив генеалогічне дерево Грабуздова. Зеров написав «епітафію на умолчаніє мелниці». Після вичерпання теми чернігівський приятель Модзалевського Яків Жданович дав у київській газеті (здається, «Україна») об'яву про смерть Грабуздова. Нарбут знаменито змалював його похорон у дотепно шаржованому стилі.

Остання дань Павла Івановича Шевченкові в цей період до еміграції була — виставка в березні 1920 року. Від міського уряду дістали приміщення закритого банку на Хрещатику, з приміщення Нарбута перевезли велику канапу з карельської берези і такий же старовинний стіл. Над канапою експонували літне парусинове вбрання Шевченка, випозичене в музеї. В кількох вітринках Зайцев розмістив свої колекції фотографій з автографів та рідкі видання. Для цієї виставки важко хворий Нарбут, лежачи в ліжку, дав, мабуть, останній свій графічний твір — плякат і, вже не маючи змоги остаточно завершити його, доручив зробити це своєму молодому учневі Лесеві Лозовському.

Виставка була скромна, навіть на ті часи: на ній не були показані оригінальні рукописи чи малярські твори, все було в репродукціях. Але коли Павло Іванович на тлі експонатів живописав про Шевченка, про свої знахідки й праці, все оживало, забувалося, що в неопалених кімнатах було нестерпно холодно, що слухали промовця напівголодні одвідувачі, переважно це були студенти, — що взагалі в Києві стояли тоді злі й злиденні часи. Це було за два місяці до смерті Нарбута й еміграції Зайцева. У повітрі вже відчувалася трагічність і приреченість.

Шлях еміграції йшов тоді через ще не окуповані частини: Кам'янець Подільський, Тарнів. Військові опинилися в таборах екстернованих на території Польщі. Зайцев через фронт попав у Варшаву, де опинився й український уряд, де згодом знайшли притулок культурні діячі, пустили коріння наукові установи, почали видаватися газети й журнали. Павло Іванович став постійним співробітником редакції О. Салківським газети «Українська трибуна», де містив статті, фейлетони, сатиричні вірші, підписуючи їх псевдонімом Л. Грабузович, що нав'язувало дотепи його віршів до витівок нарбутівських часів у Києві.

Все це не відкривало достатнього поля, щоб розгорнути на ньому творчі сили Зайцева-шевченкознавця.

З ініціативи О. Лотоцького в тридцятих роках у варшавському Науковому інституті заплановано було видати повне зібрання творів Шевченка. Таке видання на еміграції зустрічало майже непереборні труднощі. У вільному світі не було майже ні одного автографа, так само стояла справа з малярськими творами. Як у таких умовах, при браку першоджерел, можна було піднятися на відповідальну справу видання повної збірки творів, що мала включати й малярські Шевченкові твори? Але на еміграції було дві людини, що змогли вив'язатися з такої невідрадної ситуації, і то з великим успіхом. Це були: досвідчений текстолог Шевченкових поезій Павло Зайцев і прекрасний знавець малярської спадщини поета Дмитро Антонович. Хоч Павло Іванович не мав у своїх руках навіть своєї фототеки автографів, проте мав великий досвід свій і міг використати досвід тих редакторів, що на Україні працювали над автографами.

Уже без Зайцева в Академії наук у Києві в кінці двадцятих років розпочато було видання творів Шевченка за редакцією акад. С. Єфремова. Як відомо, процес Спілки визволення України 1930 року перервав це видання на двох зразково відредагованих томах, що включали лише щоденник і листування. Що ж до поезій, то й тут підготовна робота текстологічного характеру для встановлення тексту поезій була пророблена С. Єфремовим і М. Новицьким у книгоспілчанському двотомовому виданні «Поезій» (1927). Пізніше Олександр Дорошкевич проробив усю роботу над перевіркою текстів поезій за автографами наново (1932—33). Цей досвід кількох попередніх текстологів був дуже помічний для Зайцева. З початком роботи над варшавським виданням Шевченка проблема канонічного тексту вставала перед ним в усій її повноті.

З ранніми поезіями, що ввійшли у перші два видання «Кобзаря», 1840 і 1844 років, справа стояла просто. Було два текстових корпуси поезій ранньої доби, авторизованих Шевченком, а саме: друкований так званий «Чигиринський Кобзар» 1844 року, виправлений і доповнений власноручно поетом по поверненні з заслання в 1858 році, і другий, згаданий вже Цвітковський примірник «Кобзаря» 1860 року, в якому Шевченко поробив поправки на спеціально підклеєних полях. Єфремов і Новицький для свого видання прийняли за основний текст Цвітковський примірник. Дорошкевич же, хоч і визнавав принцип пізньої авторської редакції, прийняв за вірогідніший текст 1858 року, мотивуючи це тим, що автентичний текст у виданні 1860 року був порушений поправками Куліша, у друкарні якого цей «Кобзар» друкувався.

Для варшавського видання Зайцев пішов за Єфремовим і Новицьким. Для нього справа була рішена ще в 1914 році, коли він видавав перший випуск «Кобзаря», не закінченого через військові події. Павло Іванович взагалі вважав поправлений поетом текст 1860 року за об'єктивно кращий, а щодо

Кулішевих поправок висловлював думку, що й при роботі Шевченка над редакцією 1858 року хтось інший міг давати ті чи інші поради (див. варшавське видання, т. 2, стор. 227).

Маємо змогу тепер проілюструвати справу з поправками Куліша за одним з автографів, з якого друкувався «Кобзар» 1860 року і який тепер належить Українській вільній академії наук. Павло Іванович не мав перед собою того автографа, а про одну з цих поправок навіть зовсім не знав, бо ніде про це не згадує. У «Кобзарі» 1860 року Шевченко хотів змінити заголовок поеми «Іван Підкова» і в рукопису поставив — «Виправа на Цариград». Куліш закреслив на автографі цю назву і своєю рукою надписав: «Іван Підкова». Шевченко цю Кулішеву поправку прийняв. Друга поправка складніша і дуже відома. Це те місце в посланні «До Основ'яненка», де йде мова про Антона Головатого. В «Кобзарі» 1840 року було:

Наш завзятий Головатий
Не вмере, не загине.

Ці слова були й в автографі, з якого друкувався «Кобзар» 1860 року. Куліш замість цього запропонував такий текст:

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине.

Шевченко сперечався, але Куліш, за його висловом, «насилу укоськав Шевченка», і ця Кулішева поправка увійшла до «Кобзаря» 1860 року, а пізніше прийнята була рішуче по всіх виданнях, аж до останнього ювілейного видання творів 1964 року в Києві. Хоч у примірнику Цвітковського Шевченко не відновив первісного тексту, проте Зайцев для варшавського видання творів Шевченка відкинув поправку Куліша, як не автентичну. В пояснювальній статті до цього твору Павло Іванович докладно висвітлив, яку роль постать Антона Головатого грала в тодішній свідомості Шевченка, а також у цілому посланні «До Основ'яненка», написаному ним по прочитанні Квітчиного нариса про Головатого в «Отечественных записках» за 1839 рік.

Дальша праця над текстами наступних томів представляється так: для поезій, написаних до заслання, основним текстологічним джерелом була рукописна збірка «Три літа», що з 1907 року переховувалася в Музеї Гарновського в Чернігові. Для років заслання ще з часів видання 1867 року за редакцією М. Костомарова використовувалися дві рукописні збірки — так звана «Мала книжечка», або «Захалявна», та «Більша книга», куди Шевченко в останній редакції переписував з «Малої книжки» окремі поезії. Павло Іванович добре знав ці джерела, але, сидючи у Варшаві і не маючи своєї фототеки під руками, мав певні труднощі, бо доводилося користуватися лише чужою перевіркою, чужим читанням автографів редакторами, для яких усі три збірки були весь час приступні при редагуванні Шевченкового тексту.

Павло Іванович не завжди міг покладатися на чуже читання. Здавалося б, що публікація поезій Шевченка в редакції С. Єфремова і М. Новицького (Київ, 1927), де всі твори періоду «трьох літ» і років заслання були дуже уважно звірені з автографами трьох основних рукописних збірок, — могли б замінити для Павла Івановича відсутні на еміграції матеріали. Але й самі редактори, Єфремов і Новицький, дивилися на це своє двотомове видання «Поезій» 1927 року як на попередню спробу встановлення канонічного тексту. При друкуванні відповідних томів академічного видання Шевченка за редакцією Єфремова малося на увазі всі тексти перевірити за рукописами ще раз наново. Розгром Академії наук у 1929—30 роках викреслив з життя головного редактора акад. Єфремова, а редактора текстів М. Новицького позбавив можливості завершити цю перевірку.

У 1932 році, порядком ліквідації «єфремівщини», у київському журналі «Життя і революція» появилася стаття О. Дорошкевича під заголовком: «Принципи організації тексту Шевченкової поезії» (кн. 6—7, стор. 186—206).⁷⁾ У цій статті Дорошкевич твердив, що досі нема суто наукового, перевіреного тексту Шевченкових поезій (стор. 189). С. Єфремову і Новицькому, як редакторам видання «Поезій» 1927 року, він закидав контамінації з різних автографів (у заголовках поезій і присвятах), а в кількох випадках — невірне прочитання автографів. Для встановлення автентичного тексту Дорошкевич пропонував зосередити в Інституті шевченкознавства повну фототеку всіх Шевченкових автографів і зробити нову перевірку текстів.

З десяти наведених у статті Дорошкевича невірно прочитаних у виданні «Поезій» 1927 року місць Зайцев у вісьмох випадках погодився прийняти редакцію Дорошкевича, а в двох — у «Великому Льоху» і в «Сотнику» відкинув поправки, вважаючи їх неправильним тлумаченням і неточним читанням самого Дорошкевича.

Зайцев мав перед собою лише ці десять поправок, решта проробленої в Інституті шевченкознавства роботи була використана Дорошкевичем для тритомового видання Шевченка в 1933 році. До закордонних бібліотек це видання не дійшло та ймовірно було знищене, бо Дорошкевич сам опинився під ударом, мусів покинути Київ, а в журналі, де два роки перед тим друкувалася його критична стаття, він був названий «одним

⁷⁾ У статті Дорошкевича власне не було ніяких різких висловів проти Єфремова або Новицького, але вже перед тим, у кінці 1931 року, в тому ж журналі «Життя і революція» появилася стаття Є. Шаблювського з проречистим довгим заголовком: «Вільшовицький вогонь проти решток контрреволюційної єфремівщини й гнилого лібералізму в шевченкознавстві» (1931, ч. 11-12, стор. 117-121). Ця стаття мала на увазі «Провідник по Шевченковій могилі», де рекомендувалися праці Єфремова, Новицького та інших як лектура для одвідувачів.

із стовпів войовничого націоналізму» («Життя і революція», 1934, кн. 2, стор. 105).

Зайцев гадав, що текст тритомового видання творів Шевченка за редакцією Дорошкевича був використаний у «Кобзарі» за редакцією А. Річицького в тому ж таки 1933 році. Але цілковитої певності в цьому при такому стані публікації наслідків перевірки текстів бути не могло. Тому редакторові відповідних томів варшавського видання доводилося критично оцінювати кожне розходження в авторитетних текстах і вибирати те або інше читання автографа. Всі такі випадки Зайцев обговорює в примітках до тексту, і кожному читачеві, як він каже, вільно вибрати той текст, що його більше переконує (див. варшавське видання, т. 3, стор. 254).

Редакція дальших томів варшавського видання не представляла собою принципового значення, бо щоденник і листи Шевченка, писані російською мовою, давалися в перекладах на українську.

Варшавське видання повного зібрання творів Т. Шевченка могло б стати тріумфом редакторської та коментаторської праці Павла Івановича, але те, що не вийшов перший том з біографічним нарисом, п'ятий — з поезіями останніх років, і ще один, менше важливий, все це створювало відчуття недовершености. Довершити це велике діло не дав змоги хід політичних подій.

Ще важливішим мало б бути закріплення багаторічної, біля тридцяти років, шевченкознавчої праці Зайцева у двох напрямках: розкриття феномену Шевченка jako поета і як людини. Працюючи над варшавським виданням, редагуючи тексти творів, оцінюючи варіанти, збираючи матеріали для коментарів і пояснювальних статей, Павло Іванович уже йшов до цієї мети. У першому з цих напрямків він встиг закріпити деякі думки, як висновки з усіх студій, — у статті у варшавському журналі «Ми» (1939), під назвою: «Як творив Шевченко-поет».⁸⁾ Нема ніякого сумніву в тому, що цей есей становить вершину наукової творчости Зайцева-шевченкознавця: після цього він не дав уже нічого глибшого і нічого рівного тому. Варто навести кілька яскравих спостережень і думок з приводу поетичної творчости Шевченка.

Те, що процес творчости у Шевченка відбувався не на мансарді, в домі майстра Ширяєва, а серед цілком особливих обставин: Літній сад, мармурові постаті богів і богинь, білі пєтербурзькі ночі, — все це, на думку Павла Івановича, викликало збудження глибоких естетичних емоцій. Цитуючи поезії Шевченка тих років, він встановлює близькість його естетично-сприймальних емоцій до релігійних переживань. «Моли-тися й творити — це в нього синоніми», — твердить дослідник. До музи поет звертається з проханням: «Поможи молитву діяти докраю». Коли Шевченко до мистецтва прикладає епітет «божественне», то це у нього, підкреслює Павло Іванович,

⁸⁾ «Ми». Варшава, 1939, ч. 3-4, стор. 60-72 і ч. 5-6, стор. 61-79.

«не результат тільки засвоєння термінологічних шаблонів романтичної естетики, ні, у Шевченка погляд на мистецтво, як «божественну», «святу» річ, — це результат самоаналізи, спостережень над власними образотворчими процесами й над природою своїх естетичних переживань взагалі» (стор. 64).

Далі — ще важливіше спостереження дослідника: «...якщо не завжди, то принаймні часто в сприймально-естетичних емоціях Шевченка певні зорові враження асоціативно викликали певні уявно-слухові — ритміка ліній і барв лучилася з ритмікою музичних тонів» (64). Як приклад Павло Іванович наводить слова Шевченка з повісти «Близнецы» про могутні акорди Гайдна, що приходять до порівняння з лініями й тонами могутнього дніпрового пейзажу (65). Низку місць у повістевих творах («Близнецы», «Прогулка») і в прекрасному, наскрізь музичному поетичному етюді «Сон» («Гори мої високії...») Павло Іванович називає покладеними на музику пейзажами.

Поет О. Афанасьєв-Чужбинський записав у своїх спогадах слова Шевченка: «Хто його зна, відкіля несеться, несеться пісня, складаються поезії, дивись, уже й забув, про що думав, а мерщій запишеш те, що навialось». Павло Іванович наводить ці слова, щоб ствердити, що в Шевченка слова «співаю», «пісня» мають цілком реальне значення у виявленні образотворчого процесу. «Він іноді чув свої твори, як слова-образи з певною мелодією, як готову пісню» (67). Цим Павло Іванович, між іншим, пояснює часті зміни ритмів у багатьох Шевченкових поезіях. Цей процес ритмізації, на думку Зайцева, відбувався в Шевченка підсвідомо, «як результат впливу мелодії, що її чув у даному творчому процесі» (69).

Нема можливості передати тут усе багатство думок і спостережень дослідника при розкритті його теми — як творив Шевченко-поет. Варто все ж зупинитися ще на вясненні Зайцевим психологічних мотивів, якими керувався поет, коли робив редакційні поправки у своїх творах, підготовляючи їх до видання. Особливо багатий матеріал щодо цього дає праця Шевченка над творами засланчого періоду, коли він переписував їх із захалявних зошитів до т. зв. «Більшої книжки».

Тут ми можемо зробити одне цікаве співставлення. Свої висновки у справі редакційної роботи Шевченка над власними творами Павло Іванович дав на двох-трьох сторінках тієї статті в журналі «Ми», а пізніший радянський дослідник Є. Ненадкевич присвятив цілу книжку на те, щоб довести більшу революційну наснаженість, яку Шевченко нібито надавав цим творах під час їх редагування в 1858 році. Зайцев підійшов до справи просто, без усякого упередження. Аналіза Шевченкових поправок у цьому процесі «пересівання», коли поет усував зайві епілоги, неістотні мотиви або епізоди та дидактичні закінчення, — логічно приводить дослідника до висновку, що ця праця Шевченка йшла «по лінії більшої конденсації вже раз зреалізованого образотворчого процесу»

(стор. 73). Цілком ясно було, що «тенденція осягнення більшого динамізму, більшої сконденсованості в розвитку сюжетової схеми чи, як казав сам Шевченко, „канви“ даного твору, йшла в нього по лінії естетичної засади, яку він визнав» (74). У всій Шевченковій спадщині, підкреслює Зайцев, поза поширенням або звуженням сюжетових схем, ми не знаходимо більше переробок, які свідчили б про якісь композиційні труднощі, що перед ним виринали б під час творення речей навіть з досить складними сюжетами. Він одразу охоплював творчим зором цілість — весь комплекс образів епізодів у їх внутрішньому логічно-композиційному зв'язку (стор. 77—78). Як бачимо, у ході думок дослідника нема навіть і натяку на будь-яке ідейно-тенденційне підложжя цієї редакційної правки Шевченка.

Зайцев особливо підкреслює момент спонтанності, «натігтя» у процесі творчості Шевченка. Твір, що вилився в Шевченка цілком спонтанно — «Садок вишневий...», не знав при критичному перегляді тексту самим поетом ніяких змін. Павло Іванович називає цю річ «найгеніяльнішим у світовій поезії примітивом» і додає: «Таку річ можна створити лише в процесі абсолютно спонтанної творчості, і це був найдорожчий для самого автора твір» (стор. 76).

Друга лінія студій Зайцева над Шевченком, як людиною, не дійшла навіть до такого завершення, як студія над Шевченком-поетом. Але Павло Іванович ішов у цьому напрямі. Це видно було й з тих окремих етюдів, що появлялися в пресі і з більшої праці польською мовою про Шевченка і поляків. Про цю останню працю ми маємо лише невеличке уявлення з коротких згадок і з листів Павла Івановича. Це була спроба за новими матеріалами поставити Шевченка на перехресті українсько-польських стосунків середини XIX віку. Найбільше значення мусів би мати у цьому відношенні той перший том варшавського видання творів Шевченка, що так і не побачив своєчасно світла. Був це самий кінець тридцятих років — передень судьбоносних подій, що перекроювали карту Європи й світу.

Уже під час другої світової війни, в 1941 році, в Кракові Зайцев прочитав доповідь «Психологічний портрет Шевченка». Доповідь ця теж не появилася друком, і ми можемо мати деяке уявлення про неї лише з газетного репортажу. Виходячи з особливих рис Шевченка-поета, Павло Іванович торкався тут особливостей його світовідчуження, ставлення до людей, зовсім своєрідного реагування на життєві явища, інакшого, ніж у інших людей. Навіть з цієї короткої газетної замітки в «Краківських вістях» (1941, ч. 80) видно, що доповідач торкався етичних моментів світогляду і шукав окреслення природи геніального Шевченка.

По другій світовій війні Павло Іванович підійшов щерть до цієї теми. Він сформулював її так: Шевченко як синтеза всіх епох українських історичних традицій. «Це буде інакше сформульоване, — писав він у листі з 12 червня 1947 року, —

але зміст буде такий. Зв'язок Шевченка з нашим середньовіччям, з ренесансом, з барокко, з класицизмом, з романтизмом, з реалізмом (і навіть його пренатуралізм). У нього є все, що було позитивного в кожній добі. Теза: геній вміщає в собі всі епохи (розмова моя, Чижевського і Барки, недоволена розмова). Це буде, річ натуральна, написане, десять разів одшліфоване і виголошене як вступ до конференції».

На все це не вистачило у Павла Івановича ні часу, ні можливости.

Коли саме Зайцев покинув Варшаву, я не знаю.

Він опинився в Берліні вже під час німецької окупації Сходу. Десь під Берліном, під чиеюсь опікою він поселив свою тридцятирічну нещасливу доню Ірину, сліпу і скалічену ще з дитинства хворобою.

Працював він у «Вінети», в установі, що займалася організацією різних пропагандних підприємств. Для його живого характеру це було відпруження: постійні зустрічі з музикантами, артистами, письменниками — взагалі з мистцями. Тут між іншим він зустрів Нарбутову доню Марину, яку бачив у Києві востаннє дитиною, тепер — балерина в хореографічних групах «Вінети».

Для творчої роботи, ще й в царині шевченкознавства, не було відповідних умов. Правда, брат його Олександр Іванович, правник і журналіст, в одному з листів з іронією писав саме про цей період, що Павло Іванович в розмовах «далі Шевченка ні в які галузі не заходить».

На користь Зайцева можна сказати, що в цей період він прикладав багато старань, витягаючи цінних людей на таку-сяку мистецьку працю, рятуючи їх тим од усякої небезпеки тих неможливих часів.

Берлінський епізод у житті Павла Івановича скінчився з ходом війни. Він зовсім зник з обрію. За якимось доносом був заарештований англійцями. Потім вплив на поверхню життя лише десь у 1947 році.

З цього часу починається останній сумний період у житті Павла Івановича і з цього часу відновлюється моє листування з ним. Настрій його важкий. Його мучить одірваність від близьких йому людей і самотність серед чужого оточення.

24 квітня 1947 року він пише: «Я — сирота. Попрощався 1. I. 1945 року зі своєю Оксаною — з жінкою, 17. IV. 45 року з Інкою (Іриною) — дочкою, а 24. IV — з Сашком (брат). Жінка моя, якщо не сидить, то сиділа в тюрмі або кацеті. Від 10. VIII. 46 року — ні гу-гу, а писала що два тижні перед тим. Я так тужив за нею, що аж сухоти мене обсіли були... І тепер тужу. Не можу, не можу погодитись з думкою, що буду самотний до домовини».

Старі зв'язки перервалися, і він шукає нових. В одному з перших по закінченні війни листів (10. IV. 1947) він писав:

«Від травня 1946 року я шукаю зв'язків і адрес, і досі не міг ні про кого довідатись і нічого не знав. (Я жив у зовсім ізольованому від світу польському таборі, в Тевтобургському лісі і нав'язав контакт зі своїми в кінці травня 1946 року). Не буду довго оповідати про цей найтяжчий період, найтяжчий тому, що ніяк не міг погодитися з думкою, що я нікому не потрібний, що ніхто до мене навіть відізватися не хоче».

Він ще живе у польському таборі у Варбурзі (Тевтобургський ліс), носить ім'я Єжи Абрамовіч. У листі з дня 22. VII. 1947 року він пише:

«Брата Сашка 28. XII. 47 року, о четвертій годині ранку три енкаведисти викрали з англійської зони й вивезли до со-ветської. І як мені можна бул б бути не Абрамовічем, а дурні люди й досі мене помями обливають, що я мало не зрадник і боягуз. Таж большевики мають іще одну закладницю — мою дружину».

У листі з 12 листопада 1947 року він пише знову про свої турботи: «Приїхав я на скрінінг... Ах, як я денервуюся. Я весь роздвоєний. Сказати: Я — Зайцев. Хто його знає, як зареагують. А пощо скривався під іншим прізвисьцем. Жінка — там, людей большевики викрадають і т. д... Не знаю, не знаю! Яке дурне життя! Який я нещасний, що не опинився серед своїх».

Але благополучно проминув скрінінг, і 1948 рік приніс моральну полегшу. У Зайцева відновлюються ширші зв'язки. Він появляється на наукових конференціях і навіть бере активну участь у шевченківській конференції Української вільної академії наук 1948 року. Для цієї конференції він організує доповіді з шевченківської тематики і сам читає свою працю «Як творив Шевченко-поет», хоч і надруковану дев'ять років тому, але мало кому знану.

На цій конференції, що в історії УВАН відіграла велику роль, бо тоді було затверджено новий статут Академії, — покладено було початок існування Інституту шевченкознавства і Павла Івановича затверджено його директором. Думаю, що це був важливий момент і в житті самого Зайцева, принаймні з цього часу помічається якийсь підйом у його інтересах, повернення до шевченкознавчих тем, шукання можливостей для здійснення старих плянів.

Його листування цих років відбиває інтереси не тільки в пляні власних праць, він широко інтересується діяльністю і плянами УВАН, сам висуває проекти історично-літературного журналу, видання творів Шевченка і свого наукового доробку. Пляни його колосальні й не рахуються з реальними можливостями.

26 квітня 1947 року він пише: «Я хотів би намовити Вас 1) видавати „Наше минуле“, 2) видати кирило-методіївський збірник (для молодого покоління, яке цього нічого не знає). Я б дав не видрукований розділ з біографії Шевченка: відгук кирило-методіївської справи. Можна б передрукувати

статтю Петрова „Різдво 1846 року”». За його пляном там був би ще загальний огляд справи, біографії всіх братчиків з портретами, «Книги битія» з коментарями.

26 вересня того ж року його захоплює проект видання перекладу на українську мову його книги «Шевченко і поляки», на 107 сторінках, бо «матеріал там надзвичайний і неповторний» з раперсвільського музею, знищеного під час війни у Варшаві.

У листах 1947 року Павло Іванович кілька разів згадує про намір перевидати свою статтю 1939 року — «Як творив Шевченко-поет», Але слідом за цим висуває ширший проект — видання всіх своїх статей і розвідок про Шевченка. Тут він перераховує з пам'яті важливіші статті, що складуть збірник, за його підрахунком, на 250 сторінок, а якщо додати статті з варшавського видання творів Шевченка, то вийде на 350 сторінок.

15 березня 1948 року він пише до УВАН про свій проект видання всіх творів Шевченка в шістьох томах і зазначає, що має готові тексти. Шість томів у часи розквіту так званої «циклостильної доби» в культурному житті еміграції — це були скоріше мрії, ніж пляни. Правда, на проєкті справа й зупинилася.

У той же час Зайцев береться за велику роботу для УВАН — підготувати до видання корпус мемуарів про Шевченка з відповідними коментарями, але умови для цього виявилися несприятливими.

З усіх проєктів реалізувалося в 1954 році лише видання біографії Шевченка, приготованої давніше до першого тому повного видання творів. Про цю біографію він писав мені ще в квітні 1947 року: «Біографія Шевченка є зо мною, але не вся (480 сторінок лише): тридцять останніх сторінок (у шпальтах) згубив. Згубив і плачу». У кількох листах він згадує про труднощі в зв'язку з цим і з необхідністю дати для книги бібліографію праць про Шевченка. Знаємо, що й цю останню справу не вдалося Зайцеву зробити. Бібліографію до книги зладив М. Глобенко.

У кінці 1949 року був у Павла Івановича один короткий провіт, коли він почав реалізувати свій раніший задум дати «галерію портретів» близьких йому видатних людей. Первісний плян, про що він писав мені ще 12 лютого 1947 року, був дати портрети Зерова, Нарбути, Щербаківського (Данила), Модзалевського, Прокоповича, Стебницького. Реалізація задуму пішла іншим шляхом. Перебуваючи в англійській зоні, він почав співробітничати в газеті «Українське слово», що виходило у Бльомбергу. Там він надрукував низку важливих і для своєї власної біографії спогадів про Олеса, Кошпця, О. Лотоцького і багато інших. З небувалою поквапливістю Павло Іванович заповняє сторінки бльомбергської газети, вміщуючи по дві-три статті в одному числі.

У пошуках матеріялів для закінчення своїх праць Зайцев їде до Парижу, пробує знайти їх у бібліотеці Марбург-

ського університету, готовий їхати до Женеви. Знеможений безплідними зусиллями, він уже мріє про організацію «Європейського бюро бібліографічних розшуків» (1953). Його разить загальна байдужість до таких справ.

Пляни родяться crescendo, градіозні і фантастичні.

«Я опрацював плян Українського національного видавничого фонду ім. Шевченка», — пише він Володимирові Дорошенкові 10 серпня 1956 року. «В березні 1961 року мине століття смерти Тараса. Чи мусимо його впровадити в Пантеон світової літератури, і то такого, яким він був: „живого” і „справжнього” Шевченка? Річ ясна, що це наш обов'язок... Ціла серія англomовних, германо- й франкомовних видань, а також ціла енциклопедія шевченкознавства мають вийти у світ. Кожен українець має стати членом цього фонду (1 долар), а всі установи, організації, політичні групи мають набути якнайбільше число паїв. При фонді буде Інститут шевченкознавства, який виділить редакційну колегію. На чолі цієї колегії маю стати в Європі (вона тут і буде мати свій центр) — я... Дирекцію виберуть тут, у Мюнхені, представники всіх груп. (Я веду в цій справі листування з Скоропадським, Бандерою, Мельником і под.). Здійснення моєї ідеї (коли пропаганду поведуть всі політичні середовища) може дати сотні тисяч доларів».

Що це? Фантасмагорійна візія? Прозрівання майбутнього, того, що колись має статися? Пророча уява завершення того шевченківського руху, що помалу втілюється на наших очах і в Шевченківській фундації в Канаді, і в здвиженні пам'ятників Шевченкові по різних країнах українського розселення? Може, це скоріше уявлення завершеним того, чого не вдалося довершити Павлові Зайцеву самому.

Він помер 2 вересня 1965 року.

І мимоволі приходить на згадку в зв'язку з цією проречистою візією шевченкознавця та остання передсмертна поезія Шевченка, що створена була поетом у лютому 1861 року: «Чи не покинуть нам, небого...», де він записав свою мальовничу візію, що стояла перед ним востаннє — вимріяна хата над Дніпром, але де?

Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном,
Або над Стиксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю — предвічному гаю,
Поставлю хаточку —

вимріяну хату, як уже виборений в життя куток для творчої роботи.

БІБЛІОГРАФІЯ

У цьому новому редакційному відділі відготовуємо українські видання та україніку, що появляються поза межами Української РСР. Покищо відготовуємо ті видання, які появилися після 1 січня 1966.

Публікації, призначені для бібліографічного опису, просимо надсилати на адресу:

„Sčasnist”-Bibliography
P. O. Box 15, Postal Station D
Toronto 9, Ont., Canada

Рецензійні екземпляри просимо надалі надсилати на адресу нашого видавництва.

Література

б) Проза (продовження)*)

ПОЛІЩУК, КЛИМ. Скарби віків... Українські легенди. 2-е вид. Нью Йорк, Українське видавництво «Говерля», 1966. 66 с., 18,5 см, фотодрук.

Також на тит. с.: Фотодруком із вид.: Львів, 1922 (sic), Літерат. Бібліот. «Русалка».

Тит. с. першого вид. не репродукована. У першому вид.: Клим Поліщук. Скарби віків. Українські легенди. Львів-Київ, Видавництво «Русалка», 1921.

Зміст: «Вічний Жид». — Гад звіринецький. — Бог Чорних Клобуків. — Паліева шабля. — Чернець-князь. — Свята криниця. — Скарби віків.

ПОНЕДИЛОК, МИКОЛА. Вітаміни. Гумористичні обрзки по той і по цей бік океану. (Друге доповнене і змінене видання). Буенос-Айрес, видавництво Юліяна Середяка, 1966. 333 + [3] с., портр., ілюстр., 17,5 см, 1 000 прим.

Тит. стор. також англійською мовою: Mykola Ponedilok. Vitamins. Humorous short stories from both sides of the ocean (Second revised edition). Buenos Aires, Julian Serediak Publisher, 1966. — Обкладинка і рисунки в тексті Бориса Крюкова. Шкіц (портр.) автора — А. Штерна. Imprenta „Dorrego“, Buenos Aires.

Перше вид.: Буенос-Айрес, видавництво Ю. Середяка, 1957. У другому вид. деякі текстові зміни, але без доповнень новими текстами.

Зміст: Ю. Тис. Про автора і його твори, с. 7-8. — Хамелеон. — Вибитий зуб. — Послуга. — Ювілей — Пісні з Нової Гві-

*) Початок див. «Сучасність», ч. 11 (83), листопад 1967.

неї. — Фальшива тривога. — Сантиментальний вальс. — Гоноровий синець. — Їхнє превосходительство. — Спека і кіно. — Симпатички однієї ідеї. — До Канади. — Хіромантия та дипломатія. — Пристрит. — Наукова дискусія. — Містер Телефон. — Прокляті сусіди. — «Овертайм». — Жертводавці. — По коропи. — Він і вона. — Щілина в замку. — У день народження. — Добродій «N». — З нагоди десятирїччя. — Груба помилка. — Посланець сенатора. — Кара Божа. — «Цвітуче колгоспне життя». — День урожаю. — Лекція про бактерії. — Шпилун з Індії. — Ресторан. — «Стахановська кухня». — Дві енциклопедії. — Завод «Червона гайка». — Фахівець із Курська. — «Американський» шпигун. — Будова комунізму розсипається. — «Хрущик» — Свино-година. — У ЗАГС-і. — Будинок відпочинку. — Добробут Дьомки Стріхи. — «Стахановська курка». — Говорить Київ. — Колгоспна кооператива. — Любов за директивами партії. — Телеграма. — Агітація та шлунок. — Страшна помста.

ЧАЙКОВСЬКИЙ, АНДРІЙ. За наживою. Повість з галицького селянського життя. Друге видання. Нью Йорк, Українське видавництво «Говерля», 1966. 128 с., портр., 18 см, фотодрук.

Обкладинка Ірини Семчиши.

Фотопередрук з вид.: Львів, накладом Івана Тиктора 1934 (Українська бібліотека, ч. 17). Обкл. і тит. с. першого вид. не репродуковані.

в) Дитяча література

ВОВЧОК, МАРКО. Сестричка Мелася (Ведмідь). Торонто—Нью-Йорк, [Видавництво] «Нашим дітям» — ОПДЛ [Об'єднання працівників дитячої літератури], Р. Б. 1966. 31 + [1] с., ілюстр., 19,5 см, фотодрук.

Мистецьке оформлення [ілюстрації]: Яків Гніздовський. Ілюстрації репродуковані з хорватського видання, Загреб 1942. — Видано при співучасті книгарні «Арка», Торонто.

Фотопередрук з вид.: Торонто, «Нашим дітям» — ОПДЛ, 1951 («Свшан-Зілля». Бібліотека юного читача. Випуск ч. 4). Джерело фотопередруку не подане.

Б. Гошовський. Марко Вовчок, с. 30—32.

ДУБИНА, ВАСИЛЬ. Блакитні хмаринки. [Буенос-Айрес], видавництво Юліяна Середяка, [1966]. 31 + [1] с., ілюстр., 23 см, 2 000 прим.

[Кольорові] обкладинка і рисунки в тексті Бориса Крюкова. — Вид. марка ОПДЛ.

Збірка віршів для дітей.

ЗАВАДОВИЧ, РОМАН. Казка-вігадка смішна про ведмедя-ласуна. Малюнки В. Вербицького. Нове, змінене видання. Торонто—Нью-Йорк, [В-во «Нашим дітям»] Об'єднання працівників дитячої літератури, Р. Б. 1966. 31 + [1] с., ілюстр., 21,8 см.

Перше вид.: Байройт, «Нашим дітям» — ОПДЛ, 1947.

ПОГІДНИЙ, МИКОЛА. Марійка Лебідка — Лісова Квітка. Малюнки Бориса Крюкова. [Буенос-Айрес], видавництво Юліяна Середяка [1966]. 32 с., ілюстр., 23,7 см, 2 000 прим. Обкладинка і мистецьке оформлення Бориса Крюкова.

Місце і рік вид. не подані.

Зміст: Марійка Лебідка — Лісова Квітка. — Щаслива зустріч. — Доктор Кукуріку. — Непрошений гість. — Чарівна Хмаринка.

ФЕДЧУК, БОГДАН. 100 загадок для наших дітей. Восьма книжечка. Торонто, Об'єднання українських педагогів у Канаді [накладом автора], 1966. 47 с., ілюстр., 21,5 см.

Тит. стор. також англ. мовою: Bohdan Fedchuk. 100 Riddles 4 Our Children. Eighth Book of Riddles. Toronto, Ukrainian Teachers' Association of Canada, 1966. — Обкладинка і малюнки М. Битинсько-го. Друкарня видавництва «Гомін України», Торонто.

Збірка віршованих загадок і рисункових ребусів. Відгадки при кінці книжки.

ФЕДЧУК, БОГДАН. Відгадай. Дев'ята книжечка загадок. Торонто, Об'єднання українських педагогів у Канаді [накладом автора], 1966. 48 с., ілюстр., 21,5 см.

Тит. стор. також англ. мовою: Bohdan Fedchuk. Guess; Ninth Book of Riddles. Toronto, Ukrainian Teachers' Association of Canada, 1966. Друкарня Видавництва «Гомін України», Торонто.

Збірка віршованих загадок і рисункових ребусів. Відгадки при кінці книжки.

ФРАНКО, ІВАН. Лис Микита. Нью Йорк, Українське Видавництво «Книга» [М. С. Чарторийський], 1966. 152 с., ілюстр., 18 см, фотодрук.

Джерело фотопередруку не подане. Ілюстрації О. Кульчицької та інших.

ХРАПЛИВА, ЛЕСЯ. Ярмарок Мишки-Гризикнижки. Сценічні картини-ревія для дитячого театру на «Свято книжки», вечір св. Миколая і ін. імпрези. Торонто—Нью-Йорк, Об'єднання працівників дитячої літератури, Р. Б. 1966. 36 с., ілюстр., 21,5 см.

Ілюстрації Ірини Красій. Harmony Printing Ltd., Toronto.

До ласкавої уваги всім, хто буде користуватися цією книжкою, с. 3—4.

ЧЕРІНЬ, ГАННА. Листування. Джерзі Ситі — Нью Йорк, видання Українського Народного Союзу, 1966. 53 с., ілюстр., 21 см, 1 000 прим. (Бібліотека «Веселки», випуск ч. 6).

Тит. стор. також англ. мовою: Hanna Cherin. The Correspondence; A Short Story for Children. Jersey City — New York, Publication of the Ukrainian National Association, 1966. — Ілюстрації й обкладинка Любослава Гуцалока. — Друковано в друкарні «Свобода», Джерзі Ситі, Н. Дж. — Вид. марка ОПДЛ.

На с. 4: Бібліотека «Веселки» виходить неперіодично накладом В-ва «Свобода». Редагує Колегія з членів Об'єднання працівників дитячої літератури.

ЯЦКЕВИЧ, ЛЕВ. Князь роси; казка. Філядельфія — Нью Йорк, В-во Святогор, 1966. [2] + 9 с., ілюстр., 17 x 26 см.

[Кольорові] ілюстрації Е. Козака. Офсетовий кольор-друк: Володимир Барагура.

Віршована казка. Графічне виконання тексту.

Упорядкував Іван Луцьків

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

Все ж таки корисна книжка

GALICIA — HALYCHYNA (A part of Ukraine), From Separation to Unity by Michael Yaremko; Toronto, New York, Paris, Shevchenko Scientific Society, 1967, 292 pp.

ГАЛИЦІЯ — ГАЛИЧИНА (Частина України). Від відокремлення до з'єднання. Написав Михайло Яремко; Торонто, Нью-Йорк, Париж, Наукове Товариство ім. Шевченка, 1967; 292 стор.

Історичні шляхи Галичини й інших українських земель століттями розходилися, тому автор правильно зробив, опрацювавши історію Галичини окремо від історії інших українських земель. Він поділив історію Галичини на чотири періоди. Перший період — княжі часи 907-1340 рр. Другий період — роки 1349-1772, часи першої польської влади в Галичині. Третій період — 1772-1918 рр. — часи австрійської влади. Четвертий — 1918-1945 рр., історія Галичини до часу її інкорпорації до складу УРСР, коли її долю зв'язано в долею усіх українських земель.

Автор обговорює перші два періоди досить побіжно, майже телеграфічним стилем, бо першою присвячує тільки 23 сторінки, а другому — 32. Щойно події від 1772 року він трактує ширше.

Праця написана англійською мовою, що забезпечує їй ширше коло читачів. Автор намагався навітлити описані ним події об'єктивно, на підставі джерельних матеріалів, однак не з

усіма його висновками можна погодитися.

Він висловлює погляд, що унія в Бересті задумана поляками, щоб за допомогою неї скоріше й легше винародовити українців. Далі він твердить, що ті українці, які трудилися для справи унії, робили це переважно з опортуністичних та особистих мотивів і, загалом беручи, унія була для Галичини лихом (72-73). Але автор мусів би визнати, що деякі українці працювали для справи унії й з чисто ідейних мотивів. До речі, автор стверджує, що надії поляків на польонізацію українців за допомогою унії не здійснилися і тому поляки трактували уніятську церкву не краще, ніж православну перед унією. Коли ж автор вирішив висунути такий негативний погляд на унію, то треба було присвятити цьому питанню більше уваги й обґрунтувати свій погляд.

Не належно оцінена в книжці роль уніятського духовенства у відродженні Галичини. Наприклад, автор зауважує, що «доля селян була безнадійна, бо вони лишилися без допомоги і козаків, і своєї шляхти, і міщанства та без духовенства, яке б розуміло їх» (103). Автор особливо підкреслює, що митрополит Левицький та єпископ Снігурський користувалися польською мовою і взагалі «українська молодь, а зокрема студенти теології виявляли погорду до української мови» (106). І далі: «найбільш трагічним було

те, що духовенство, від якого можна було очікувати проводу, було спольонізоване» (108). Але автор стверджує, що вже в короткому часі сталося майже чудо, бо в 1835-48 рр. той же народ здобув нову поважну позицію (107), і це сталося «під проводом групи уніятських священиків та кількох світських інтелігентів». Щобільше, на стор. 119 сам автор зауважує, що «студенти греко-католицької семінарії у Львові... присягнули, що не будуть вживати іншої мови, крім української». Отже цим автор заперечує свої попередні погляди.

Я вважаю, що коли б автор присвятив більше уваги Берестейській унії, ролі митр. Левицького та еп. Снігуровського в розбудові українського шкільництва та національної свідомости, взагалі ролі уніятського духовенства у відродженні нашого народу в Галичині, то він мусів би дещо змодифікувати свої погляди в цьому питанні. Допоміжною для цього була б праця о. Ізидора Сохоцького про ролі греко-католицького духовенства в національному житті Галичини.

Обговорюючи проблеми москвофільства в Галичині, автор пише: «Практично всі українці втратили надію на здібність народу розвиватися своїми власними силами» (148). На наступній сторінці він твердить, що «москвофільський рух був опанований переважно уніятським духовенством і мав свою головну квартиру в катедральному храмі св. Юра у Львові». І там і тут велике перебільшення. Те, що москвофільський рух не мав підтримки в народі, бачимо виразно з того, що його відносно легко ліквідовано, і то попри підтримку з боку поляків. Коли ж ідеться про членів москвофільської партії, то між ними головними провідниками москвофілів, що їх згадує автор,

чотири були світські особи — Д. Зубрицький, А. Добрянський, В. Дудикевич і А. Дідушинський, а тільки один Наумович був священиком. До того, пишучи про москвофілів, треба не забувати і т. зв. «старорусинів» або «твердих русинів», які насправді були ширими українськими патріотами.

Не всюди вдалося авторові бути об'єктивним. З одного боку, він робить закид митр. Левицькому та еп. Снігуровському, мовляв, вони користувалися в кореспонденції польською мовою; з другого боку, він не робить такого закиду Драгоманову, який у кореспонденції користувався російською мовою. А всі вони були українськими патріотами.

На стор. 160 читаємо: «Всі політичні партії, а особливо Радикальна партія, намагалися працювати в напрямі поліпшення долі селян». Це «особливо» є щонайменше дискусійне, а тим часом автор не підтверджує своєї тези джерелами.

Це правда, що в 1922 році ми бойкотували вибори, але твердження автора, мовляв, п'ять послів українців, обраних до сойму, були на польській таємній службі (230), досить ризиковане і знову ж джерельно не підтвержене. Це саме стосується і твердження, що С. Твердохліб був польським колябарантом (231).

Коли автор у висновках обговорює наслідки приєднання Галичини до УРСР, то повинен був би взяти до уваги і те, що Польща слабка від Москви, тому і боротьба з нею була б легша та мала б кращі шанси на успіх.

Вкінці, важко погодитися з автором, що «українці в Галичині не позбулися соціальної клясової свідомости, яка була вкорінена в них під впливом західної культури» (273), і що «під польським впливом вони

намагалися зберегти ту соціальну диференціацію». Навпаки, в боротьбі з поляками нашою головною силою був нерозривний зв'язок з народом. Усі намагання поляків говорити з народом понад головами наших інтелігентів закінчилися повною невдачею.

Видання книжки гарне, хоч неприємно вражає велика кількість друкарських помилок. Одначе мої критичні зауваги не заперечують користи твору про цей відтинок нашої історії.

Данило Богачевський

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Про пресконференцію С. Шевченка в ОН

Середа, 20 грудня 1967, — важливий день в історії діяльності постійної місії Української РСР при ОН. Цього дня Сергій Тимофійович Шевченко, голова місії, влаштував пресову конференцію.

Взагалі пресові конференції в Об'єднаних Націях, як і в інших осередках політичного життя, — річ буденна. Такі напівформальні зустрічі з дипломатами важливе джерело інформацій для журналістів, акредитованих при ОН. Але місія УРСР не практикує їх. У розмовах між журналістами (після конференції) деякі з них намагалися пригадати собі, коли останній раз українські делегати влаштовували пресконференцію, і дійшли до висновку, що це була «перша зустріч України з журналістами в ОН».

Це, очевидно, невірно. У перші роки існування Об'єднаних Націй, коли головою української делегації був Дмитро Захарович Мануїльський (цікаве для забобонних: ім'я і по-батькові Мануїльського ті ж, що й нинішнього міністра закордонних справ Білоколосо!), пресконференції українського делегата були часті, жваві, багаті на важливі заяви і являли собою

добре джерело новин, були зовсім відмінні від обережного, непевного і таки не цікавого «спектаклю» у постановці С. Шевченка. Один журналіст (англієць) назвав це «втратою часу».

До залі, де звичайно відбуваються пресові конференції, прибуло коло 60 осіб — число пристойне. Правда, між присутніми був добрий десяток радянських громадян: членів місії, працівників секретаріату ОН, які «робили публіку».

За столом сіли С. Шевченко й Юрко М. Кочубей, перший секретар місії УРСР, який був у ролі перекладача.

Пресконференція почалася з того, що Шевченко прочитав по-українськи задалегідь приготовану заяву. Дипломати часто вживають таку форму вступу до зустрічі з журналістами, бо це дає тему для запитів, які складають головну частину пресової конференції. Але, замість короткої заяви, Шевченко прочитав цілу лекцію про Українську РСР. Лекція написана на підставі тих самих джерел, що їх вживають для своїх виступів останнім часом перший секретар КПУ Петро Шелест, голова ради міністрів УРСР Володимир Щербицький чи автори передо-

вих у «Радянській Україні». Наприклад, нині Україна виробляє стільки за вісім днів, скільки вона виробила за весь 1913 рік. Або: Україна перша в Європі по виробництву газу, залізної руди, сталі, хліба й цукру і друга, після Англії, по видобутку вугілля. Або: Україна має піввідсотка всієї території світу, а її населення становить півтора відсотка всього населення, але вона виробляє 7-8 відсотків всього цукру, тракторів... Далі ішли числа про освіту, культуру і вклад УРСР у зовнішню торгівлю СРСР (30 відсотків) та про економічну допомогу УРСР країнам, що розвиваються.

На закінчення лекції він згадав «наші недоліки, які ще, на жаль, у нас є», але ці дев'ять слів не були підкріплені ні статистичними даними, ні конкретними прикладами чи порівняннями з 1913 роком.

Усе це Юрій Кочубей прочитав по-англійськи (з заздальгідь приготованого перекладу) і лише тоді почалися запити.

Це вперше я мав змогу чути українську мову Сергія Шевченка. Мило вразило те, що він (як мало хто з радянських українців) вміє вимовляти літеру «г», тільки часто решта слова, що в ньому ця літера з'являється, не виходить зовсім по-українському в його вимові. Наприклад, «наша ділігація», «зовнішня торгівля». Були також і такі недоліки, як «семдесят процентів нашого українського населення», «восем з половиною»; вимовляючи ж слово «український» у різних відмінках, Шевченко жодного разу не дав наголосу на *ї*, а завжди на *а* на другому складі.

А тому що радянські автори часто скаржаться на те, що «буржуазні націоналісти» пишуть тільки наклепи на УРСР і на український народ, я мушу застерегтись, що зауваги про мо-

ву С. Шевченка подані тільки як інформація учасника пресконференції неучасникам і не мають на меті бути критичними на адресу постійного представника УРСР при ООН. До речі, навіть між «буржуазними націоналістами на смітниках історії» є такі, що наголошують другий склад у слові «український».

З відповідями на запити Шевченко впорався досить погано. Він — не Мануїльський, який не тільки не уникав запитів, але й умів використовувати навіть дуже дошкульні питання для атак у відповідях.

Говорити, як це зробив Шевченко, — «мені нічого по цьому питанню не відомо» (про партійну програму Фронту національного визволення — В'єт-конг), що її тиждень перед тим роздала усім делегаціям в ООН румунська делегація, — не солідно, не личить представникові країни, яка стоїть на першому місці в Європі по виробництву газу, залізної руди, сталі.. Це саме стосується й огляду роботи XXII сесії. Таке питання — засадниче, і на нього мусить мати відповідь представник кожної країни-члена ООН.

Не слід прикладати великої уваги до першого питання на пресконференції: про те, чи Україна планує вийти з СРСР. В Об'єднаних Націях є багато кореспондентів. Більшість з них — серйозні, працьовиті журналісти. Але є й старші, напівпенсіонери, які мають зв'язок з якоюсь малою газеткою або журналом і проводять свої дні в ООН, вечори на прийомах місій, а час від часу пишуть якийсь репортажик. Власне цього калібру кореспондентка поставила питання про вихід України з СРСР. Правдоподібно вона почувала, як деякі кореспонденти жартували між собою про можливість причини небувалої пресконференції представництва УР

СР. Після конференції вона поставила Кочубеєві ще одне питання: «Чи на Україні співають „Стеньку Разіна”?»

Взагалі добре, що представники УРСР нарешті спромоглися на пресову конференцію в ОН. Ця перша пройшла майже «без болю», тому хочеться віри-

ти, що «член-засновник ОН» — Українська РСР набереться відваги повторювати такі зустрічі — принаймні раз на рік. Але щоб вони не були тільки «втраченою часу» для журналістів, треба добре підготуватися з відповідями.

Р. Л. Хомяк

СТЕНОГРАМА ПРЕСОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ*)

П — питання кореспондента; ПК — питання в перекладі Ю. Кочубея; В — відповідь С. Шевченка.

П.: Я хочу запитати пана Шевченка, як він оцінює наслідки і політичні сили цієї (22) сесії генеральної асамблеї.

ПК.: Як ви оцінюєте результати і політичні сили цієї асамблеї?

В.: Я повинен вам сказати, що сесія лише закінчила вчора свою роботу. В цілому ми розцінюємо, що 22 сесія генеральної асамблеї вирішила цілу низку питань у позитивному розумінні і в позитивному плані. Але я думаю, що корисно було б мати якийсь час, для того щоб.. добре було б, можливо, проаналізувати, проаналізувати, що ми розглядали на сесії і які рішення ми прийняли. І, проаналізувавши, потом зробити певні висновки й певні плани на майбутнє.

П.: Я б хотіла знати, яка ціль цієї пресконференції. Заки я прийшла, мені сказали, що Україна бажає вийти з СРСР (сміх у залі), бажає бути незалежною. Чи це так?

ПК.: Я не розумію, в чому причина, для чого ця була пресконференція. Перед тим, як я сюди прийшла, я чула що Україна хоче вийти з Радянського Союзу, і для цього пресконференція (посмішки в залі).

В.: Я з великим задоволенням

дам відповідь учаснику нашої пресконференції про те, для чого була скликана ця пресконференція. Моя країна, Українська Радянська Соціалістична Республіка, являється членом Організації Об'єднаних Націй і являється країною, яка є засновником цієї організації. Мій сорокашестимільйоновий народ 25 грудня відмічає найвидатнішу дату свого життя — п'ятдесят років Української Радянської Соціалістичної Республіки. Я, як представник цього народу, за дорученням мого народу, і вирішив провести цю пресконференцію, щоб повідомити всіх тих, хто являється, так би мовити, ну, так проявляє інтерес до моєї країни, щоб провести і розказати на цій пресконференції про життя і діяльність мого народу за п'ятдесят років в умовах радянської влади.

П.: Чи Ви могли б сказати, які будуть святкування 25 грудня?

ПК.: (Те саме).

В.: Харашо. На Україні свято п'ятидесятиріччя буде відмічатися дуже широко і дуже змістовно. Перш за все, буде скликана... скликане урочисте засідання центрального комітету Комуністичної партії України, а також верховної ради України, разом з громадськими організаціями в місті Києві 23 грудня, де буде широко відмічено з доповіддю про цю знаменну дату українського народу на самому урочистому цьому засіданні. Це перше.

В усіх наших двадцяти п'яти областях нашої Української Ра-

*) Мова стенограми збережена.

дянської Соціалістичної Республіки будуть також проведені урочисті збори трудящих, присвячених цій даті. До речі, я можу повідомити вас, про те, що 16 грудня, ось зовсім недавно, в самому місті Харкові, де був скликаний перший з'їзд українських радянських, значить, депутатів, я маю на увазі, ег, салдатських, робітничих, селянських депутатів, де, можна сказати, заснувалася Українська Радянська Республіка, так у цьому саме історичному місті уже відбулось таке урочисте засідання, на якому було прийнято велика участь людей, а також, так сказати, були там... приймали участь різні друзі, так сказати, національності, які широко вітали Радянську Україну з цією величезною і дуже важливою датою, подією в житті, в житті народа України.

В наукових закладах України, як я вам уже сказав, будуть проведені наукові сесії, присвячені п'ятидесятиріччю Української Радянської Соціалістичної Республіки. По всім містам і селам України відбудуться масові гуляння наших людей, масові урочисті збори наших трудящих, які сердечно будуть вітати цей п'ятидесятирічний ювілей свого життя, своєї Української Радянської Соціалістичної Республіки. І, нарешті, 24 грудня, як я маю вже, так сказати, повідомлення, відбудеться демонстрація трудящих в місті Києві, і військовий парад частин гарнізону Київського військового округу.

П.: В мене питання на іншу тему. Недавно була мова про можливість утворення неофіційного бюро в Нью-Йорку для Фронту національного визволен-

ня Південного В'єтнаму, і мені було б цікаво почути думку про доцільність такого кроку і також оцінку реакції на розповсюдження минулого тижня партійної програми ФНВ.

П. К.: Дещо з іншої області запит. Були повідомлення про те, що в Нью-Йорку буде відкритий офіційний заклад Фронту національного визволення Південного В'єтнаму. Було опубліковано також партійну програму цього Фронту національного визволення Південного В'єтнаму. Як ви вважаєте, чи потрібне це? Чи як ви оцінюєте цю програму?

В.: (Павза). Мені, так сказати, невідомі документи, про які говорив тут учасник нашої пресконференції, щодо закладання якогось пам'ятника? Чи...?

Кочубей в'яяснює: Ні, це мають на увазі офіційне представництво.

Шевченко: Ага, що буде існувати.

Кочубей: Так, це Фронту національного визволення В'єтнаму, значить...

Шевченко: Ага, я розумію, я розумію.

Кочубей: Те що називають тут Віст-конг.

Шевченко: Я розумію. Значить, мені нічого невідомо по цьому питанню, тому я, так сказати, щось по цьому питанню з точки зору організації чи публікування документів, яких... чи створення якогось постійного представництва тут в Нью-Йорку мені нічого по цьому питанню не відомо. Тому я на це питання не можу дати, так сказати, якусь певну відповідь, так як мене ніхто по цьому питанню не інформував.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Евген Маланюк*. Лютий.
9 *Валерій Шевчук*. Останній день.
26 *Хуан Рамон Хіменес*. Плятеро і я.
39 *Микола Бажан*. Оповідання про надію.
50 *Святослав Гординський*. Думки про другий том «Історії українського мистецтва».

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 58 *Валентин Мороз*. Репортаж із заповідника імені Берії.
65 Два документи (Жалоба українських матерів. Лист українських шахтарів до газети «Правда»).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 70 *Зиновій Семенів*. Терор, про який заговорив тепер світ.
77 *Анатоль Камінський*. З приводу справи юристів.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 85 *Іван Майстренко*. Сторінки з історії Комуністичної партії України (VIII).

СИЛЮЕТИ

- 100 *Володимир Міяковський*. Павло Зайцев.

119 БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 122 Все ж таки корисна книжка (*Данило Богачевський*).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 124 Про пресконференцію С. Шевченка в ОН (*Р. Л. Хомяк*).

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Виготовлені чеки на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
6400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

одно число: річно:

Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Lenbachplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до
Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

Нова книга видавництва ПРОЛОГ!

Вийшла з друку

АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.

**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТІВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки

Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі силуети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

„Prolog”, Assn. Inc.

875 West End Ave. Apt. 14 B

New York, N. Y. 10025 — U.S.A.

або до видавництва журналу «Сучасність».

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19
гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилось
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛИ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний план відродження єдиної і неділимой Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіалістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіалізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол. або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Ass'n. Inc.
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.